

GÜLƏR MEHDİYEVA
FİRƏNGİZ BAYRAMOVA

HƏYAT BİLGİSİ

*Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün
«Həyat bilgisi» fənni üzrə*

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
05.07.2010-cu il tarixli 973 №-li əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

«ASPOLİQRAF»

BAKİ-2016

Rəyçilər: Yaqub Qəribli,

*BDU-nun fiziki coğrafiya kafedrasının müdiri,
coğrafiya elmləri doktoru*

Xanım Muradova,

*132—134 №-li təhsil kompleksinin biologiya müəllimi,
«Ən yaxşı müəllim» müsabiqəsinin qalibi*

Kamran Rəhimov,

*fizika-riyaziyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
Kimya-biologiya təmayüllü respublika liseyinin direktoru*

Mehdiyeva G., Bayramova F.

M 44 Həyat bilgisi. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün «Həyat bilgisi» fənni üzrə dərslik. Bakı, «Aspoliqraf», 2016, 96 səh.

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Dərsliklə bağlı rəy, irad və təkliflərin aspoligraf.ltd@gmail.com və derslik@edu.gov.az elektron ünvanlara göndərilməsi xahiş olunur. Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

© Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi, 2016

Redaktoru **Azər Abbas**

Bədii və texniki redaktoru **Abdulla Ələkbərov**

Rəssamı **Gündüz Ağayev**

Kompüter tərtibatçısı **Təhmasib Mehdiyev**

Korrektoru **Ülkər Şahmuradova**

Kağız formatı 57x82 ¹/₈.

Ofset çapı. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru.

Fiziki çap vərəqi 12,0. Uçot nəşr vərəqi 8,3.

Sifariş 14. Tiraj 62300. Pulsuz.

«Aspoliqraf LTD» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^B

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Çap için değil

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

DOĞMA MƏKTƏBİMİZ

1. Yeni dərs ili başlandı.....	8
2. Sınıfımız.....	10
3. Məktəbimiz.....	12
4. Dostlarımız.....	14
5. Güclü kimdir?.....	16
6. Məktəbimizin ənənəsi.....	18
7. Azər nənəsini necə xilas etdi.....	20
8. Sağlamlığımızı qoruyaq.....	22
9. Nəzakətli olaq.....	24

YER KÜRƏSİ — EVİMİZ

10. Materiklər.....	26
11. Payızda yarpaqlar niyə saralır?.....	28
12. Ağac əkməyə gedirik.....	30
13. Yağış damlasının səyahəti.....	32
14. Atmosfer nədir?.....	34
15. Külək necə yaranır?.....	36
16. Təhlükəli təbiət hadisələri.....	37
17. Fəsillər necə dəyişir?.....	38
18. Səma nə üçün mavidir?.....	40
19. Üfün cəhətləri. Plan.....	42
20. Mikroorqanizmlər.....	44
21. Göbələklər.....	46
22. Həşəratlar.....	48
23. Balıqlar.....	50
24. Canlıların müxtəlifliyi.....	52
25. İnsan ətraf aləmi dərk edin.....	54

AZƏRBAYCAN — YURDUM MƏNİM

26. Müstəqil Azərbaycan.....	56
27. Köhnə Azərbaycan.....	58
28. Azərbaycan ordusu.....	60
29. Qonşularımız.....	62
30. Azərbaycanın təbiəti.....	64
31. Doğma Xəzər.....	66
32. Bol nemətli yurdumuz.....	68
33. Təbii sərvətlərimiz.....	70

DƏYƏRLƏR

34. Ən böyük sərvətimiz.....	72
35. Milli mətbəximiz.....	74
36. Bayramlarımız.....	76
37. Qaydalar.....	78
38. Yarımçıq qalmış tikmə.....	80
39. Mədəni irsimizi qoruyaq.....	82
40. Dünya dinləri.....	84
41. Böyük xeyriyyəçi.....	86
42. Gəlir və xərc.....	88
43. Xalqların ünsiyyət qaydaları.....	90
44. Yay tətili başlayır.....	92
45. Yay tapşırıqları.....	94

Dərslikdə istifadə olunmuş şərti işarələr

Düşünək

Sual və
tapşırıqlar

Unutma

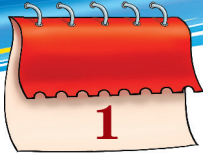
Bunu bilmək
maraqlıdır

Hikmətli
sözlər

Öziz dost, sən artıq 3-cü sinifdə oxuyursan. Demək, yeni biliklər öyrənməyə, yeni bacarıqlara yiyələnməyə hazırsan. Bu dərs ilində biz səninlə birlikdə olacağıq. Öyrəndiyimiz, bildiyimiz hər şeyi səninlə bölüşəcəyik. «Həyat bilgisi» fənnini bir yerdə öyrənəcəyik.

DOĞMA MƏKTƏBİMİZ

YENİ DƏRS İLİ BAŞLANDI

İlk dərs gününü «Bilik günü» adlandırırlar. Həmin gün minlərlə uşaq yeni biliklər, bacarıqlar qazanmaq üçün məktəbə üz tutur. Uşaqlar, valideynlər, müəllimlər bu günü səbirsizliklə gözləyirlər. Budur, artıq məktəbdəyik. Hamının üzündə sevinc var.

Məktəbimiz keçən dərs ilində olduğundan daha səliqəli və gözəl görünür. Çünki yay tətili zamanı məktəbi təmir etmiş, gələcimiz üçün hazırlamışlar.

Məktəb indi bizə daha doğmadır. İldən-ilə ona daha çox bağlanırıq, onu daha çox sevirik. Biz artıq bilirik ki, yaxşı oxumaq, səliqəli və təmizkar olmaq hər bir şagirdə hörmət, başucalığı gətirir. İndi bir yaş da böyümüşük. Ona görə bu il əvvəlkindən də artıq səy göstərəcəyik.

Biz artıq üzərimizə düşən məsuliyyəti hiss edirik. Yolu keçərkən əlimizdən tutmurlar. Çantamızı, «istidir» deyib çıxardığımız üst geyimimizi özümüz daşıyıırıq. Mağazadan aldığımız şirniyyatları diqqətlə seçirik. Mütləq istifadə müddətinə baxırıq.

şəkil 1. İlk dərs günü

Biz ictimai nəqliyyatdan istifadə edirik. Nəqliyyatda davranış qaydalarına əməl edirik. Çünki başqa sərnişinlərin rahatlığını pozmaq istəmirik. Ətrafdakı naməlum əşyalara toxunmuruq. Tanımadığımız insanlarla ünsiyyətdə ehtiyatlı davranırıq. Yol nişanlarının göstərişlərinə əməl edirik. Bilirik ki, yollarda xəbərdarlıq, məlumatverici və qadağan nişanları olur.

Yollarda, yolayrıcılarında və digər yerlərdə yol hərəkətini nizamlamaq üçün işıqforlardan istifadə edilir. Yolu işıqforun piyadalar üçün yaşıl işığı yananda keçmək lazımdır.

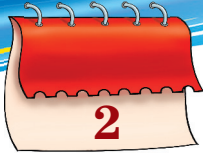
Yolu hardan gəldi keçmək təhlükəlidir. Yollarda piyada keçidi olduğunu bildirən yol nişanları qoyulur. Keçid olan yerlərdə yolu yalnız piyada keçidindən keçmək lazımdır. Yol nişanları qoyulmayan yerlərdə yolu keçərkən xüsusilə ehtiyatlı olmalısən. Yolu keçərkən avtomobilin yaxınlaşmadığına əmin olmaq lazımdır. Bunun üçün yolun kənarında dayanıb diqqətlə sola baxmalısən. Əgər yolda iki hərəkət istiqaməti varsa, bu zaman yolun yarısını keçdikdən sonra dayanıb sağa baxmaq lazımdır.

şəkil 2. Yol nişanları

1. Uşaqlar yeni dərslərinin başlanmasına nə üçün sevinirlər?
2. Dövlətimiz uşaqların təhsil hüququnun təmin olunması üçün hansı işləri görür?
3. Nəqliyyatda davranış qaydalarını izah et.
4. Tanıdığın yol nişanlarının mənasını açıqla.
5. İki hərəkət istiqaməti olan yolu keçərkən nə etmək lazımdır? Fikrini izah et.

SİNFİMİZ

Valideynlərimiz və dövlətimiz bizim sağlamlığımız və təhsilimiz üçün cavabdehlik daşıyır. Biz də nə üçün cavabdehlik daşıyıyıq? Sən heç bu barədə düşünmüsənmi?

Günümüzün xeyli hissəsi sinif otağımızda keçir. Hamımız bura bir məqsədlə gəlirik. Məqsədimiz təhsil almaq, yeni bilik və bacarıqlara yiyələnməkdir.

Sinifimizdəki şəkillər, xəritələr, bütün digər əşyalar hamımıza aiddir. Biz sinif otağımıza, dərsliklərimizə qayğı ilə yanaşıırıq.

Sinifimiz geniş və işıqlıdır. Böyük pəncərələri var. Pəncərənin kənarına otaq bitkiləri əkilməmiş dibçəklər düzmüşük. Bitkilər otaqdakı havanın təmizliyinə kömək etməkdən başqa, həm də gözəllikləri ilə göz oxşayır. Əgər sinif otağınızda gül dibçəkləri yoxdursa, məsləhət görürük ki, qəşəng güllər seçib dibçəklərdə əkəsiniz. «Balaca şahzadə» adlı çox məşhur bir əsər

şəkil 1. Sinif otağımız

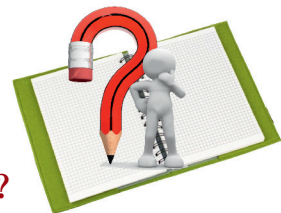
var. Orada deyilir ki, öz qızılgülünü çox sevən balaca şahzadə bir dəfə qızılgüllərə qərq olmuş bağa gəlib çıxır. Buradakı qızılgülləri görəndə əvvəlcə məyus olur. Çünki o düşünürdü ki, onun qızılgülü dünyada təkdir. Dostu tülkü ona bir sirr açır. Başa salır ki, hər kəs saxlayıb böyütdüyü canlı üçün məsuliyyət daşıyır, onu sevir. Bu sirri öyrənəndən sonra şahzadə qızılgüllərə baxıb deyir: «Siz gözəlsiniz, amma öz qızılgülüm mənim üçün hamınızdan əzizdir. Axı mən hər gün sizi deyil, onu suvarırdım. İndi bilirəm ki, nədən ötrü zəhmət çəkirsənsə, onun üçün cavabdeh olursan, onu ürəkdən sevirsən». Dibçəklərdə əkdiyimiz çiçəklər, məktəbimizin həyə-tində qulluq etdiyimiz gül ləkləri, bəsləmək istədiyimiz heyvanlar hamısı bizim qayğımıza möhtacdır. Biz əkdiyimiz bitkilərə, bəslədiyimiz heyvan-lara, bir sözlə, qayğısını çəkdiyimiz hər şeyə görə cavabdehik.

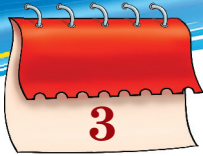
Dövlətimiz də bizim qayğımıza qalır, bizim üçün məsuliyyət daşıyır. Uşaqların təhsil hüququ dövlət tərəfindən qorunur. Bizim yaxşı oxumağımız, layiqli vətəndaş kimi böyüməyimiz üçün hər cür şərait yaradılır.

Gözəl məktəbimiz, rahat sinif otağımız, maraqlı dərsliklərimiz var. Bi-zim təhsil almaq, sağlamlığımızı qorumaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq, isti-rahət etmək və başqa hüquqlarımız vardır. Biz öz hüquqlarımızdan tam istifadə edirik. Yaxşı oxuyuruq, sağlamlığımızı qoruyuruq, sinfimizin, məktəbimizin şərəfini uca tuturuq.

«Uşaq Hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qa-nunu» ölkəmizdəki uşaqların hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş əsas sənəddir. Bu qanunda uşaqların bütün hüquqları öz əksini tap-mışdır. Uşaq hüquqlarının müdafiəsinə xidmət edən Beynəlxalq sənədlər də vardır. «Uşaq Hüquqları Konvensiyası», «Uşaq Hüquq-ları Bəyannaməsi» belə sənədlərdəndir.

1. Öz sinif otağınızı necə görmək istərdin?
2. Dibçəkdə gül əkmək üçün nələr lazımdır?
3. Balaca şahzadənin hekayəsindən hansı nəticəni çıxardın?
4. Otaqda gül dibçəkləri olmasının nə kimi faydaları var?
5. Uşaq hüquqları hansı sənədlərdə öz əksini tapır?

MƏKTƏBİMİZ

Məktəb mühiti bizə necə təsir göstərir? Bir kollektivin içərisində olub ondan kənarda qalmaq olarmı? Mətni oxusan, bu suallara cavab taparsan.

Dərslərin birində müzakirə zamanı uşaqlardan birinin fikri əksəriyyətin fikri ilə üst-üstə düşmədi. Biz deyirdik ki, mühit, yəni dostlarımız, tanışlarımız, sinif yoldaşlarımız davranışlarımıza təsir göstərir. O isə deyirdi ki, elə deyil; hər bir insan istədiyini etməkdə azaddır.

Müəllimimiz dedi:

— Əlbəttə, öz hərəkətlərində sərbəst olmaq yaxşıdır. Amma gərək sənin hərəkətlərin baş-qalarına ziyan vurmasın.

Tutaq ki, sizin yanınızda yoldaşlarınızdan biri o birini incidir. Yaxud yuxarı sinifdə oxuyan şagirdlərdən biri gözlərinizin qarşısında ağacın budağını qırır. Onun hərəkəti xoşunuza gəlmir və siz bu hərəkətlərin düzgün olmadığını bildirirsiniz. O isə cavabında: «Sənə dəxli yoxdur, mən belə istəyirəm», — deyir. Bu zaman özünüzü necə hiss edərdiniz?

Mühit insana təsir edir. Bu təsir yaxşı da ola bilər, pis də. Məsələn, sinif yoldaşlarınız birlikdə oyun zalına getməyi təklif edirlər. Siz isə dərslərinizi

şəkil 1.

şəkil 2. Dərs zamanı

hazırlamalı olduğunuzu deyirsiniz. Onlar bunu qorxaqlıq hesab edib sizə gülürlər. Siz pərt olursunuz. Qorxaq olmadığınızı sübut etmək üçün onlara qoşulub oyun zalına gedirsiniz. Evə gec və yorğun gəlirsiniz. Dərslərinizi hazırlamamış yatmalı olursunuz. Səhəri gün dərslərə hazır olmadığınızı görə özünüzü narahat hiss edirsiniz.

Amma yoldaşlarınız buna görə sizi qınayırlar. Bu cür davranışların adı qarşılandığı yerdə yaşamaq, təhsil almaq xoşunuza gələrmə? Yəqin ki, yox!

Məktəbdə nizam-intizam, təmizlik, səliqə-sahman burada oxuyan şagirdləri intizamlı, səliqəli olmağa dəvət edir. Mehribanlıq, böyüklərə hörmət, kiçiklərə qayğı mühitində böyüyən uşaq ətrafındakı insanlarla mədəni rəftar edir. Onları incidən hərəkətlərə yol vermir. Qorxaqlıq, lovğalıq kimi mənfi keyfiyyətlərdən uzaq olur.

Kollektivdə nizam-intizamlı olmaq hər birimizin borcudur. Əgər uşaqların hamısı «mənə dəxli yoxdur» desə, o zaman onların arasında səmimiyyət, dostluq olmaz.

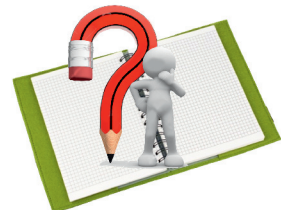
Hər bir şagirdin yalnız özünü düşündüyü sinifdə oxumaq, yəqin ki, maraqsız olardı. İnsanlar birbirinə qarşı diqqətli olsalar, heç kim özünü tənha, köməksiz hiss etməz.

Dostunu göstər, sən kim olduğunu deyim.

Şəkil 3. Məktəbimizin həyətinə

1. Məktəb mühitinin saflığı kimlərdən asılıdır?
2. Məktəbinizdə bəyəndiyin və xoşuna gəlməyən nədir?
3. «Dostunu göstər, sən kim olduğunu deyim» atalar sözünün mənasını izah et. Fikrini əsaslandır.

şəkil 1.

Ata-anamızı, bacı-qardaşımızı, yaxın qohumlarımızı özümüz seçmirik. Bu insanlar doğulduğumuz vaxtdan ətrafımızda olurlar. Onlar bizi sevir, qayğımızı çəkirlər. Dostu isə özümüz seçirik.

Səni çox sevdiyini, hər hərəkətini bəyəndiyini söyləyən insan, hələ dost deyil. Dost sənə irad tuta bilər, səhvinə görə səni tənqid edə bilər. Dost bəzi çəkirdirməyə çalışmırsa, demək, o, doğrudan da xos gündə insanın yanında olur.

Bir dəfə dostluqdan danışanda müəllimimiz Buddanın adını çəkdi. Budda sözünün mənası «nurlu» deməkdir. O, çox uzaq keçmişdə, Hindistanda doğulmuşdur. Buddanın çoxlu şagirdləri vardı. Onlar müəllimlərinin həyat və insani keyfiyyətlər haqqında söylədiyi maraqlı fikirlərini yayırdılar.

Budda deyirdi ki, dörd əlamətinə görə dostu sadıq adlandırmaq olar:

- 1) sən çətinə düşəndə o sənə arxa olur, hər işdə kömək edir, ruhdan düşməyə qoymur;
- 2) sənin sirrini öz sirri kimi qoruyur. Kədərinə də, sevincinə də şərik olur;
- 3) səni pis işdən çəkindirir, yaxşı işlərə sövq edir;
- 4) başcalarına səni pisləməyə imkan vermir.

- Yaxşı nəyi varsa, səninlə bölüşdürməyə hazır olsun.
- Düz hərəkət etmədiyini görəndə sənə desin.
- Sənə öz ailə üzvü kimi yanaşsın.

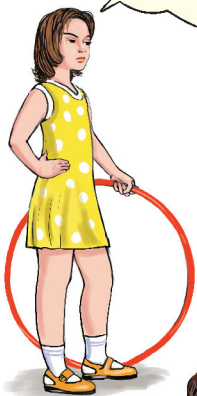

şəkil 2.

Amma bütün bunlar qarşılıqlı olmalıdır. Yəni sən də dostuna qarşı belə olmalısən. Sınıfdə uşaqlar bir-biri ilə dost olsalar, çətinliklərin öhdəsindən daha asanlıqla gələrlər. Bir-birinə kömək edər, arxa olarlar. Yəqin ki, sınıf yoldaşlarının arasında sadıq dost ola biləcək uşaqlar var. Sənə, sadəcə, onları aşkar etmək lazımdır. Həqiqi dostu tapmaq üçün biz özümüz həqiqi dost olmağı bacarmalıyıq. Dost bildiyimiz insandan sadıqlıq gözlədiyimiz kimi, özümüz də ona sadıq olmalıyıq.

Dostluq təvazökarlıq, dözümlük, nəzakət və sadəlik tələb edir. Belə keyfiyyətləri olmayan insan əsl dost ola bilməz.

Mənim əsl dostum yoxdur. Heç kimlə uzun müddət dostluq edə bilmirəm.

şəkil 3.

Dostum tələb edir ki, hər işdə onun tərəfində olum. Amma onun haqsız olduğu vaxtlar da olur.

şəkil 4.

Mən rəfiqəmlə çox mehribanam. Biz bir-birimizi yaxşı başa düşürük.

şəkil 5.

Dostumla tez-tez mübahisələrimiz olur. Amma heç vaxt bir-birimizdən küsmürük.

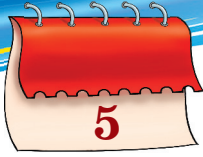

şəkil 6.

Sən bu uşaqlara nə məsləhət görərdin?

1. İnsan nə üçün dosta ehtiyac duyur?
2. Səncə, dostluqda ən vacib keyfiyyət nədir?
3. Dostunla səni yaxınlaşdıran nədir?
4. «Dostluq təvazökarlıq, dözümlük, nəzakət və sadəlik tələb edir» fikrini izah et.
5. Şekildəki uşaqların hər birinə münasibət bildir.

GÜCLÜ KİMDİR?

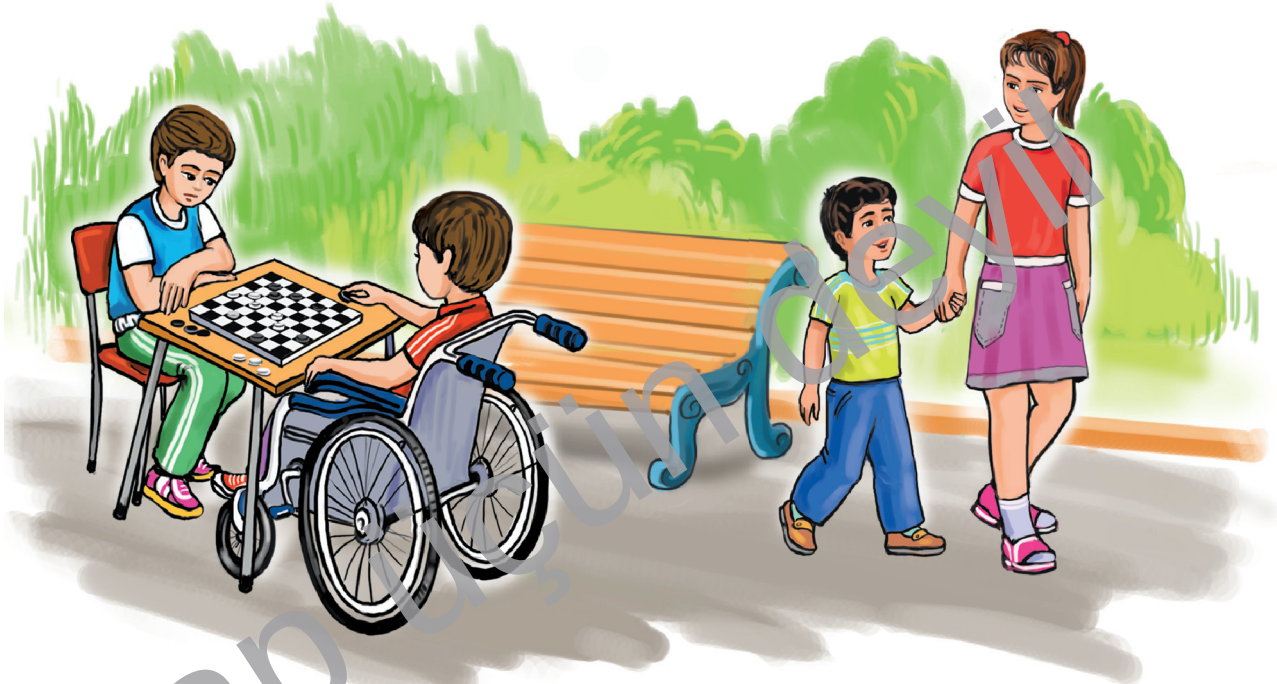

İstərdinmi ki, sinif yoldaşların sənin güclü olduğunu hiss etsinlər? Bilirsənmi buna necə nail olmaq olar? Bu hekayədə həmin sualın cavabı var.

Hansı kollektivin üzvü olmasından asılı olmayaraq, insan fərddir. Hər bir insanın özünəməxsus xarakteri, bilik və bacarığı, qabiliyyəti olur. Ona görə də onun insanlara, hadisələrə öz münasibəti və özünə inamı olmalıdır. Özünəinam insan üçün çox vacib keyfiyyətdir. Özünə inanan insan başqalarına yox, özünə güvənir.

Sinifdə bəzi şagirdlər fəal olur, bəziləri isə onlara ayrıca müraciət edilməsini gözləyirlər. Bunu gözləmək lazım deyil. İnsan özü ünsiyyət yaratmağa çalışmalıdır.

Birinci sinifdə oxuyanda sinfimizə bir oğlan gəldi. O, əlil arabasında gəlmişdi. İlk günlər onunla necə ünsiyyət quracağımızı bilmirdik. Amma indi onun ətrafında həmişə uşaqlar toplaşırlar. Çünki o, mehriban, ağıllı və çox məlumatlı oğlandır. Yaxşı dama oynayır, riyaziyyatdan tapşırıqları hamıdan tez və düzgün yerinə yetirir. Çətinliyi olan sinif yoldaşlarına məmnuniyyətlə kömək edir. O, bu keyfiyyətləri ilə uşaqların hörmətini qazanıb. Sinfimizdə heç kim ona zəif, xəstə kimi baxmır. Əksinə, onu əlil arabasına ehtiyacı olmayan bir çox yoldaşlarımızdan daha güclü hesab edirik. Çünki

şəkil 1. Parkda

o, dərslərinə həmişə hazırdır. Dərslərdə çox fəaldır. Qrup işlərində onunla bir yerdə işləmək hamının xoşuna gəlir. Hamı onunla dostluq etmək istəyir.

İnsanın hörmət qazanması onun özündən asılıdır. Əsl güc qol gücü deyil, əsl güc bilik, bacarıqdır. Qolunun gücü ilə lovğalanmaq yaxşı xüsusiyyət deyil. Zəifləri incidən biri mütləq nə vaxtsa özündən güclülər tərəfindən incidilir. Atalar sözüdür: «Nə əkərsən, onu biçərsən».

Hər bir şəxs özünü sevir. Özünü sevməyi lovğalanmaq, özünü başqalarından artıq hesab etmək kimi başa düşmək olmaz. Özünü sevmək — özünəhörmət və özünəqiymətdir. Özünü sevməyi və özünü qiymətləndirməyi öyrənən insan başqalarının da yüksək keyfiyyətlərini qiymətləndirməyi bacarır.

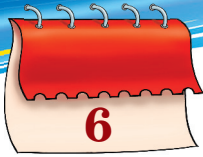
Özünəinam, özünəhörmət, çalışqanlıq və təvazökarlıq kimi keyfiyyətlər insanı güclü edir.

şəkil 2. Öyünmək yaxşı deyil

1. Səni insanlarda hansı xüsusiyyətlər cəlb edir?
2. Özünü sevməklə özündənrazılıq arasında nə fərq var?
3. Özünəinam insana nə verir?
4. Özünəqiymət nədir?
5. Dostun çoxdurmu? Səncə, onları səninlə dostluğa cəlb edən nədir?
6. Tutaq ki, ilk dəfə bir kollektiv içərisinə düşmüşsən. Məsələn, hansısa səbəbdən məktəbini, yaxud sinfini dəyişməli olmusan. Bu zaman ətrafındakı insanlarla necə ünsiyyət quracağını dəftərinə yaz. Sonra yazdıqlarını yanında əyləşən yoldaşının qeydləri ilə müqayisə et.

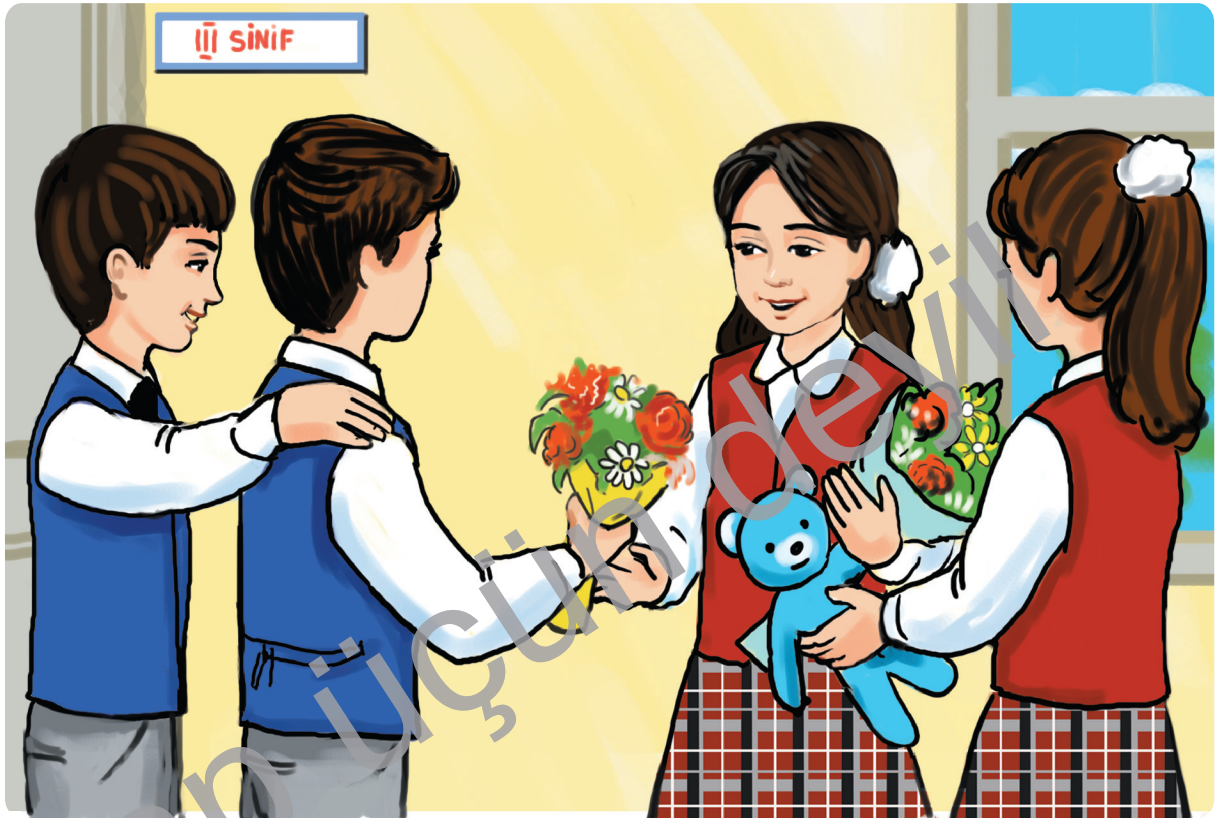

MƏKTƏBİMİZİN ƏNƏNƏSİ

Müəllimimiz həmişə deyir ki, ənənə olan yerdə uğur da olacaq. Ənənə nədir? Onun uğurla nə əlaqəsi ola bilər? Bilmək istəyirsənmi? O zaman bu mətni oxu.

Bəzi adətlər nəsildən-nəslə keçərək uzun illər boyu yaşayır. Nəsillərdən nəsillərə keçərək möhkəmlənmiş adətlər ənənə adlanır. Məktəbimizin bir ənənəsi var. Hər ilin sonunda bütün müəllim və şagirdlər akt zalına toplaşır. Müəllimlər və ən fəal şagirdlər çıxış edirlər. Onlar həmin ildə məktəbimizdə, şəhərimizdə və ölkəmizdə baş verən əlamətdar günlərdən, məktəbimizin uğurlarından danışırlar. Şagirdlərin yaxşı işlərindən söz açırlar. Yaxşı iş deyəndə, yalnız dərslərdən əla qiymət almağı nəzərdə tutmuruq. Zəif oxuyan yoldaşlarına kömək etmək, özündən kiçiklərə qayğı göstərmək də yaxşı işdir. İdman yarışlarında sinfini, məktəbini təmsil etmək, məktəbin divar qəzetinə maraqlı məqalələr yazmaq da yaxşı işlərdir. Bu siyahını uzatmaq da olar. Bu tədbirin sayəsində məktəbin bütün şagirdləri bir-birini tanıyır. Bir şagirdin yaxşı işindən hamı xəbər tutur.

şəkil 1. Sənin qələbə sevincini paylaşırıq!

Hər kəs istəyir ki, onun da uğurlarından danışsınlar. Bunun üçün isə mütləq yaxşı işlər görmək lazımdır.

Uşaqlar var ki, hər il daha yüksək nəticələr göstərirlər. Məsələn, sinif yoldaşlarımızdan biri keçən il dama yarışında məktəb çempionu olmuşdu. Bu il isə artıq onu şəhər birincisi kimi təbrik etdik. İkinci sinifdə dama üzrə məktəb çempionu olanda bütün sinfimiz onunla fəxr edirdi. İndi o, artıq məktəbimizin fəxridir.

Başqa bir sinif yoldaşımız gözəl rəsmlər çəkir. Hətta məktəbimizdə onun rəsmlərindən ibarət sərgi də təşkil edilib. Sərgiyə qonaqlar dəvət olunmuşdu. Qonaqların arasında rəssamlar da var idi. Rəsmlərə baxanlar dedilər ki, o, gələcəkdə yaxşı rəssam ola bilər. Ancaq bunun üçün tənbellik etməməli, öz üzərində çox işləməlidir.

Biz hər iki dostumuzla fəxr edirik. Onlar isə buna görə lovğalanmırlar. Başa düşürlər ki, əldə etdikləri uğurları qoruyub saxlamalı, daha yüksək nəticələr əldə etmək üçün əvvəlkindən də çox çalışmalıdırlar.

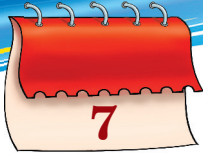
Çıxışlar, təbriklər bitəndən sonra ədəbiyyat dərnsəyinin üzvləri şeir söyləyir, musiqi dərnsəyində məşğul olan uşaqlar isə çalıb-oxuyurlar. Məktəbimizin bu ənənəsi bizim çox xoşumuza gəlir. Biz hər il bir yaş böyüyürük. Çalışırıq ki, uğurlarımız da ilbəil artsın.

Ağac bar verdikcə başını aşağı dilər.

1. Mətnədən hansı nəticəni çıxardın?
2. Belə bir ənənənin sizin məktəbinizdə olmasını istərdinmi?
Nə üçün?
3. Sinif yoldaşının uğurlarına görə nə üçün sevinmək lazımdır?
4. Lovğalanmaq nə üçün yaxşı keyfiyyət hesab olunmur?
5. Mətnin sonunda verilmiş atalar sözünün mənasını açın.

AZƏR NƏNƏSİNİ NECƏ XİLAS ETDİ

Bu keyfiyyət sayəsində özümüzün və yaxınlarımızın həyatını xilas edə bilərik. Hər bir insan bu keyfiyyəti özündə tərbiyə etməlidir. Bu hansı keyfiyyətdir? Hekayədə həmin keyfiyyətə malik olan bir uşağdan danışılır.

Bu yaxınlarda baş vermiş bir hadisə sinif yoldaşımız Azəri bütün məktəbdə tanıtdı. Hamı ona qəhrəman kimi baxırdı.

Azəri məktəbə həmişə nənəsi gətirib-aparır. Bir gün onu məktəbə nənəsi yox, anası gətirdi. Təəccübləndik. Azərin nənəsini yaxşı tanıyırdıq. O da hamımızın adını bilir və bizi xoş dillə dindirirdi. Azərin kefi yox idi. Ondan nənəsinin nə üçün gəlmədiyini soruşduq. Azər dedi ki, nənəsi xəstələnib. İndi xəstəxanadadır. Axşam halı pisləşib və onu xəstəxanaya aparıblar.

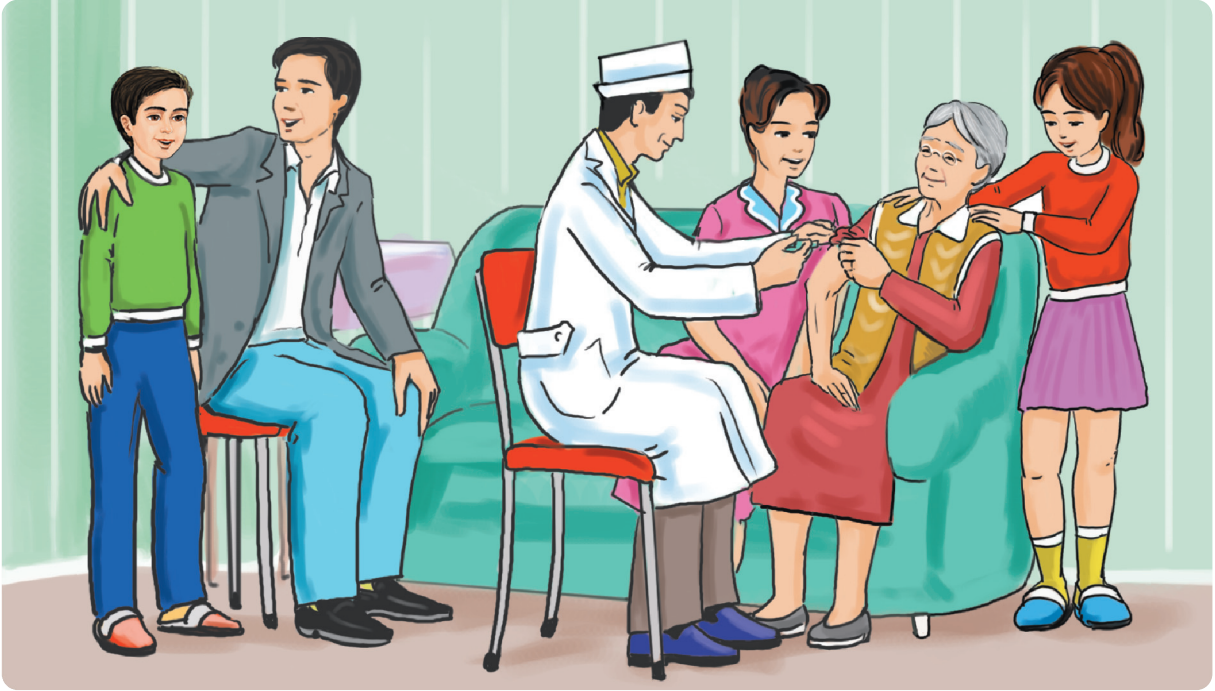
Sonra nənə sağaldı və Azəri məktəbə yenə özü gətirdi. Nənə bizə danışdı ki, Azərin çətin anda özünü itirməməsi və sayıqlığı onu ölümdən xilas edib. Əhvalat belə olub.

Axşam Azər bacısı Turanla televizorda maraqlı verilişə baxırdı. Atası və anası qonaq getmişdilər.

Nənə paltar ütüləyirdi. Qəfildən sinəsində sancı hiss etdi. Bir anda əhvalı çox pisləşdi və özünü saxlaya bilməyib döşəməyə yıxıldı. Ütü paltarın üstündə qalmışdı. Paltar artıq yavaş-yavaş tüstüləməyə başlayırdı. Azər yanıq qoxusunu hiss edib narahat oldu. Tez qalxıb nənə olan otağa keçdi. Nənə təqətsiz halda döşəmədə oturmuşdu. Azər özünü itirmədi. Dərhal ütünü şəbəkədən ayırdı. Onu paltarın üstündən götürüb kənara

şəkil 1. Çətin anda

şəkil 2. Tibbi yardım

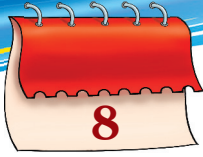
qoydu. Turan isə mətbəxə qaçdı, su gətirdi və tüstüləyən paltarın üstünə töküüb onu söndürdü. Azər tez təcili yardımın nömrəsini (103) yığdı. Nənəsinin vəziyyətini və evlərinin ünvanını dəqiq dedi. Sonra zəng edib ata-anasını vəziyyətdən xəbərdar etdi.

Az sonra həkim gəldi. Nənəyə ilk tibbi yardım göstərdi. Artıq Azərin ata-anası da gəlmişdilər. Nənəni xəstəxanaya apardılar. Təcili yardım həkimi dedi ki, nənəni, əslində, o yox, Azər xilas edib. Çünki o, çətin vəziyyətdə özünü təmkinli aparıb.

Doğrudan da, Azər çətin vəziyyətdə özünü itirməmişdi. Əgər o özünü itirsəydi, nənəsinə yardım edə bilməzdi. Üstəlik mənzildə yanğın baş verə bilərdi. Azər bunun da qarşısını almışdı. Hamı Azərə «əhsən» deyir, onu tərifləyirdi. Amma Azər özünü çox sadə aparır, lovgalanmırdı. Sadəliyi və təvazökarlığı onu bizim gözümüzdə daha da ucaldırdı.

1. Məndən hansı nəticəni çıxardın?
2. Sən hekayədəkinə oxşar bir vəziyyətlə qarşılaşmısanmı? Qarşılaşmısan, bu zaman necə hərəkət etmişən?
3. «Çətin vəziyyətə düşəndə insan, ilk növbədə, təmkinli olmalıdır» ifadəsini izah et.
4. Çətin vəziyyətdə insanın çaşqınlığı ona və ətrafındakılara necə ziyan vura bilər?
5. Səndən yubanmadan tədbir görməyi tələb edən bir hadisə fikirləş. Həmin hadisəni qələmə al və ona başlıq ver.

SAĞLAMLIĞIMIZI QORUYAQ

Deyirlər ki, sağlam olmağın birinci şərti sağlam həyat tərzidir. Bəs sağlam həyat tərzini necə olur? Sən də bilmək istəyirsənmi? Bu mövzuda sağlam həyat tərzindən söhbət açılır. Oxusan, xeyli bilik əldə edərsən.

şəkil 1. Çox yemek zərərli

larkən onun son istifadə tarixinə baxmaq vacibdir. Qutunun, paketin üzərində ərzaqların yararlılıq müddəti yazılır. Bu, dərman vasitələrinə də aiddir. Vaxtı ötmüş dərmanlar xəstəliyi sağaltmaq əvəzinə onu daha da ağırlaşdırır bilər.

Qida rejiminə əməl etmək, yəni gündə ən azı üç dəfə stol arxasında əyləşib normal qidalanmaq sağlamlığın vacib şərtlərindəndir.

şəkil 2. İdman sağlamlıqdır

Bəzi uşaqlar küçədə ayaqüstü qida qəbul etməyi vərdişə çevirmişlər. Amma küçədə ayaqüstü qidalanmaq orqanizm üçün zərərli. Vaxtı keçmiş qənnadı məmulatları, ərzaq məhsulları insanın zəhərlənməsinə, yaxud onun həzm orqanlarının xəstəliklərinə səbəb ola bilər. Çünki köhnələndə ərzağın tərkibində orqanizm üçün zərərli maddələr əmələ gəlir. Ona görə də təzə və faydalı qidalar qəbul etmək lazımdır. Ərzaq

Bəzi uşaqlar gecədən xeyli keçənə qədər oyaq qalıb televizora baxmağa, yaxud kompüter arxasında əyləşməyə vərdiş etmişlər. Bu, pis vərdəşdir. Saatlarla hərəkətsiz oturmaq insanın sağlamlığına çox ziyan vurur. Yuxu rejiminin pozulması isə orqanizmin yuxuya olan ehtiyacının ödənməsinə mane olur.

Çoxları bilmir ki, onların bəzi pis vərdişləri yalnız onların özünə deyil, ətrafdakılara da zərər verir. Məsələn, gigiyena qaydalarına əməl etməyən insan asanlıqla yoluxucu xəstəliklərə tutula bilər. Bu halda onun ictimai yerlərdə olması onlarla sağlam adamın xəstələnməsinə şərait yaradır.

Payız və qış aylarında angina və qrip xəstəlikləri geniş yayılır. Nazik geyinmək, soyuq su içmək, soyuq havalarda yuyunub bayıra çıxmaq angina və qriplə xəstələnməyə səbəb ola bilər.

Elə insanlar var ki, onlar qriplə tez-tez xəstələnirlər. Elələri də var ki, onlar çox nadir hallarda bu xəstəliyə yoluxurlar. Bu o deməkdir ki, həmin insanların orqanizminin yoluxucu xəstəliklərə qarşı müqaviməti güclüdür.

Bəs orqanizmin müqavimətini hansı amillər zəiflədir?

Düzgün qidalanmamaq, yuxu rejiminə və gigiyena qaydalarına əməl etməmək orqanizmin müqavimətini aşağı salır.

Sağlamlığı qorumağın başqa şərtləri də vardır. Bunlar məişətdə, küçədə ehtiyatlı davranmaqla, təbii fəlakətlər və texnogen qəzalar zamanı davranış qaydaları ilə bağlıdır.

İnsanlar məişətdə işlədilən qaz və elektrik avadanlıqlarından, kəsici alətlərdən istifadə qaydalarına mütləq əməl etməlidirlər. Yol hərəkəti və nəqliyyatda davranış qaydalarına əməl etmək də sağlamlığın qorunması üçün vacibdir. Hamı qəzalar, təbii fəlakətlər zamanı özünü mühafizə qaydalarını öyrənməlidir.

şəkil 3. Təmizlik sağlamlığın əsas şərtlərindəndir

Qaz və elektrik cihazları ilə davranış qaydalarına əməl etməyi də vərdişə çevirmək, kəsici, deşici alətlərlə ehtiyatlı davranmaq lazımdır:

- ☒ Yanan qaz cihazını nəzarətsiz qoymaq olmaz.
- ☒ Cihazları şəbəkəyə qoşarkən elə et ki, əlin elektrik çəngəlinin dəmir hissəsinə toxunmasın.
- ☒ İşləyən elektrik cihazına yaş əllə toxunmaq təhlükəlidir.
- ☒ Elektrik şəbəkəsinə yad cisimlər salmaq olmaz.
- ☒ Əlində bıçaq və qayçı qaçmaq olmaz.
- ☒ Bıçağı əlində şiş ucu aşağı saxlamaq lazımdır.
- ☒ Qaycını ağzı açıq vəziyyətdə aparmaq düzgün deyil.
- ☒ Tikiş tikərkən iynəni ağzında saxlamaq təhlükəlidir.

1. Sən öz sağlamlığını qorumaq üçün nə edirsən?
2. Gigiyena qaydalarına əməl etməmək nələrə səbəb ola bilər?
3. Öz sağlamlığına diqqət etməyənlər ətrafdakılara necə ziyan vururlar?
4. İdmanın sağlamlıq üçün əhəmiyyətini izah et.
5. «Yadda saxla» rubrikində verilən göstərişləri şərh et.

NƏZAKƏTLİ OLAQ

Böyüklərimiz bizə nəzakətli olmağı tövsiyə edirlər. Çünki nəzakət çox yüksək mənəvi keyfiyyətdir. Bilirsənmi nəzakətli insanlar necə davranırlar? Bu hekayəni oxusan, nəzakətli davranış haqqında özün də nəticə çıxara bilərsən.

Bu gün sinifdə çox maraqlı bir mövzunu müzakirə edirdik: «kimi nəzakətli adlandırmaq olar?». Müzakirəyə səbəb iki yoldaşımız arasında baş verən bir narazılıq idi. Bir gün qabaq sinif yoldaşımız Ayaz «Dədə Qorqud» dastanını oxumaq istədiyini, ancaq bu kitabın onda olmadığını demişdi. İnci bildirmişdi ki, evlərində «Dədə Qorqud» dastanı var. Söz vermişdi ki, səhər məktəbə gələndə gətirəcək.

Səhəri gün məktəbə gələn kimi Ayaz yaxınlaşıb İncidən kitabı istədi. Məlum oldu ki, İnci kitabı gətirməyi unudub. Bunu eşidən Ayaz İnciyə «Sən yalançısan», – dedi. İnci inciyib ağlamağa başladı. Elə bu zaman zəng vuruldu. Yerlərimizi tutduq. Müəllim sinfə girdi. İnci isə hələ də ağlayırdı. Müəllim ona yaxınlaşıb nə üçün ağladığını soruşdu. İnci cavab vermədi. Müəllim sinif növbətçisindən sinifdə nə baş verdiyini xəbər aldı. Növbətçi

şəkil 1. «Buyurun, keçin!»

əhvalatı olduğu kimi müəllimə danışdı. Müəllim Ayazdan İnci ilə kobud rəftar etməsinin səbəbini öyrənmək istədi. Ayaz bildirdi ki, söz verib əməl etməmək yalan danışmaqdır. Yalan danışmaq isə yaxşı keyfiyyət deyil. O, yalan danışan insanlara hörmət etmir.

Müəllim onu dinlədikdən sonra dedi:

– Düzdür, yalan danışmaq pis keyfiyyətdir. Amma yoldaşını hamının yanında pərt etmək, qızları ağlatmaq da yaxşı keyfiyyət deyil. Bu, nəzakətsizlikdir. Nəzakətli adamlar narazılığı kobudluqla ifadə etmirlər.

Kimi isə aldatmaq üçün söz vermək, amma yerinə yetirməmək insana yaraşmayan xüsusiyyətdir. Unutmaq isə heç də aldatmaq deyil.

Sən özün də verdiyin sözü unuda bilərsən. O zaman sənə yalançı desələr, bu, təbii ki, sənin xoşuna gəlməz.

Sonra dərsimizə davam etdik. Həmin gün müəllimimiz bizə nəzakətli davranış haqqında başqa şeylər də danışdı. Tənəffüsdə Ayaz İnciyə yaxınlaşıb dedi:

— Məni bağışla. Kobudluq etdim. Bir də belə olmayacaq.

İnci gülümsədi. Hamımız onun bununla nə demək istədiyini başa düşdük.

Nəzakət çox yüksək mənəvi keyfiyyətdir. Nəzakətli olmaq isə o qədər də çətin deyil. Bunun üçün, sadəcə, bir qədər səbirli olmaq lazımdır. Nəzakətli insanlar qarşılarındakı insanı sonadək dinləyir, onun sözünü yarıda kəsmirlər. Cavab verməzdən əvvəl düşünlər. Özlərindən böyüklərlə danışanda ona «sən» yox, «siz» deyə müraciət edirlər. Özlərinə aid olmayan söhbətlərə müdaxilə etmirlər. Ümumiyyətlə, nəzakətli olmağı hərə bir cür başa düşür. Kimi deyə bilər ki, oğlanlar üçün nəzakətli olmaq qızlarla yaxşı rəftar etməkdir. Kimisi nəzakəti böyüklərdən qabağa keçməmək, onlara yol vermək kimi başa düşür. Əslində, bu fikirlərin hamısı doğrudur. Nəzakətli insan bunların hamısına əməl edir və heç vaxt heç kimə qarşı kobudluq etmir. Başqa sözlə desək, o, sözü və hərəkəti ilə heç kimi incitmir. Nəzakətli insan hansı ölkəyə gedirsə, hansı xalqın içərisində olursa, o xalqın ünsiyyət və davranış qaydalarına sayğı göstərir. O həm öz xalqının, həm də başqa xalqların mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşır.

şəkil 2. Nəzakətli oğlanlar qızlara hörmət edirlər

1. Mətdən hansı nəticəni çıxardın?
2. Nəzakətli olmaq nə üçün vacibdir?
Fikrini əsaslandır.
3. Nəzakətli insanın əlamətlərini yaz. Sonra yazdıqlarını yanında eyləşən yoldaşının yazdıqları ilə müqayisə et.

YER KÜRƏSİ—EVİMİZ

MATERİKLƏR

İşıq, istilik, rütubət bitkilərin yaşaması üçün vacib amillərdir. Amma təbii şərait hər yerdə eyni deyil. Yer üzündə çox soyuq iqlimli ərazilər, qızmar səhralar var. Bitkilər belə şəraitlərə necə uyğunlaşır?

Yer səthinin çox hissəsini su tutur. Bu nəhəng su sahəsinə **Dünya okeanı** deyirlər. Dünya okeanında böyük quru parçaları — **materiklər** və daha kiçik quru parçaları olan **adalar** yerləşir. Materiklər və bir-birinə yaxın yerləşən adalar qrupu Dünya okeanını Sakit okean, Atlantik okeanı, Hind okeanı, Şimal Buzlu okeanı və Cənub okeanına bölür. Bunlardan sahəsinə görə ən böyüyü Sakit okean, ən kiçiyi isə Şimal Buzlu okeanıdır. Quru sahələrlə okeandan ayrılmasına baxmayaraq, dənizlər də Dünya okeanının bir hissəsi sayılır.

şəkil 1. Materiklər və Dünya okeanı

şəkil 2.

Avrasiya ən böyük materikdir. Ən kiçik materik isə Avstraliyadır. Adaların sahəsi materiklərlə müqayisədə çox kiçikdir. Ən böyük adanın sahəsi Avstraliyadan təxminən üç dəfə kiçikdir. Qrenlandiya, Yeni Qvineya, Kalimantan, Madaqaskar ən böyük adalardır.

Ekvator xətti Yer kürəsini şərti olaraq iki bərabər hissəyə bölür. Ekvator sözünün mənası «tənbölən» deməkdir. Yer kürəsi daim öz xəyali oxu ətrafında fırlanır. Sən Yerin bu hərəkətini qlobusun köməyi ilə təsəvvür edə bilərsən. Yerin xəyali oxu onun səthi ilə iki yerdə kəşir. Ekvatordan yuxarıdakı kəşmə nöqtəsini Yerin Şimal qütbü, aşağıdakını isə Cənub qütbü adlandırırlar. Yerindən asılı olaraq materiklərin üzərinə düşən günəş enerjisinin

viktoriya su zənbəgi

şam

saksaul

kaktus

şəkil 3. Bitkilər

miqdarı eyni deyil. Onları əhatə edən okeanlar da müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün bunlar materiklərin bitki və heyvanlar aləminə böyük təsir göstərir.

Ekvatorun ətrafındakı ərazilərdə bütün ilboyu ancaq bir fəsil olur, leysan yağışlar yağır. Ona görə də burada həmişəyaşıl meşələr yaranmışdır. Ağaclar elə sıx çətir yaradır ki, bu meşələrdə günün günorta vaxtı belə, alaqaranlıq olur.

Ekvatorun uzaqlaşdıqca ağaclar seyrəlir. Burada hündür otlar bitir, Afrika fili, zürafə və başqa heyvanlar yaşayır. Ən isti ərazilər Afrika materikindədir. Işığın və istiliyin çox, rütubətin az olduğu yerlərdə bitkilərin yarpaqları sərtləşib tikanlara çevrilir. Bu, rütubəti qoruyub saxlamaq üçündür. Axı yarpaqlar suyu çox buxarlandırır. Sən, yəqin ki, kaktus bitkisi görmüsən. Kaktus bitkisinin çoxlu növləri var. Bu bitki susuzluğa uzun müddət tab gətirir. Səhralarda bitən saksaul ağaclarının kökü isə su axtara-axtara yerin dərinliklərinə doğru hərəkət edir. Köklər o qədər uzanır ki, ağacın gövdəsindən dəfələrlə uzun olur. Səhralardan uzaqlaşdıqca istilik nisbətən azalır, rütubət isə artır. İstilik azaldıqca istisevən bitkiləri soyuğa davam gətirə bilən bitkilər — şam, küknar meşələri əvəz edir.

İl ərzində ən çox yağıntı düşən ərazilər Cənubi Amerikadadır. Burada qalın meşələr var. Avstraliya isə quru iqlimə malikdir. Avstraliyada elə heyvanlar yaşayır ki, digər materiklərdə bu heyvanlara rast gəlmək olmur. Kenquru, vəhşi it dinqo və ördəkburun kimi maraqlı heyvanların vətəni Avstraliyadır.

Ən soyuq materik Antarktidadır. Qar və buzla örtülmüş bu materik pinqvinlərin vətənidir.

şəkil 4. Zürafə

şəkil 5. Ördəkburun

şəkil 6. Dinqvinlər

1. «Dünya okeanı» anlayışı nəyi ifadə edir?
2. Materiklərin iqliminə hansı amillər təsir göstərir?
3. Materiklə adanın oxşar və fərqli cəhəti nədir?
4. Materiklər barədə müxtəlif mənbələrdən məlumat topla və onların adlarını böyükdən kiçiyə doğru sıra ilə yaz.
5. Xəritə və yaxud qlobus üzərində müəyyən et: quru sahələr harada çoxdur — ekvatorun şimalda, yoxsa cənubda?
6. 26-cı səhifədə təsvir olunan bitkilərin vətəninə iqlim şəraitini müəyyənləşdir.
7. Bir materikin təbiəti və canlılar aləmi haqqında təqdimat hazırla.

PAYIZDA YARPAQLAR NİYƏ SARALIR?

Payız fəslinə nə üçün «qızıl payız» deyirlər? Bu ifadənin yaranması payızda yaşıl bitkilərdə baş verən bir proseslə bağlıdır. Bu prosesin nə olduğunu bilmək üçün sən gərək aşağıdakı mətni oxuyasan.

şəkil 1. Parkımız payızda

Payızda təbiət çox gözəl görünür. Yayın şiddətli istilərindən sonra sentyabrın gətirdiyi sərinlik təbiətə sanki yenidən yaz tərəvəti verir. Havaların sərinləşməsi və yağın yağışlar bitkiləri canlandırır. Amma yaz aylarından fərqli olaraq, bu tərəvət uzun sürmür. Hava getdikcə soyuyur. Gündüzlər tədricən qısalar. İstilik və işıq azaldığı üçün yarpaqlara yaşıl rəng verən *xlorofil* pigmenti* parçalanır. Xlorofilin miqdarı azaldıqca yarpaqların tərkibində olan sarı və qırmızı pigmentlər görünməyə başlayır. Yarpaqlar yavaş-yavaş rəngini dəyişir, qırmızı-sarı, qızılı rəng alır.

Heyva, nar, feyxoa, limon, naringi, qoz, fındıq kimi meyvələr payızda yetişir. Təbii şəraitdə, bol günəş işığı ilə bəslənən bu meyvələr orqanizmə üçün çox vacib olan vitaminlərlə zəngindir.

Bir qədər də keçir. Yarpaqlar bir-bir qopub tökülür, budaq-budaq soyunan ağaclar tamamilə çılpaq qalır. Canlı təbiət qarşından gələn şaxtalı qışa hazırlaşır.

Yayda və payızda insanlar qışa hazırlaşır. Zəmilərdən taxıl biçilir, bağ-bostanlarda meyvə-tərəvəz toplanır. Heyvanlar üçün

***Pigment** — rəng verən maddə.

şəkil 2. Məhsul yığımı

ot tədarük edilir. Payızda heyvanlar da qış üçün azuqə yığırlar. Siz cırcırma və qarışqanın hekayətini eşitmisinizmi? Cırcırma yay boyunca nəğmə oxuyub çiçəkdən-çiçəyə qonanda qarışqa özündən ağır buğda dənələrini yuvasına daşıyır. O, qışa hazırlaşır. Qış gələndə cırcırma istisiz, azuqəsiz qalıb qarışqadan sığınacaq istəyir. Bu, çox ibrətamiz hekayətdir. Onun qəhrəmanları qarışqa ilə cırcırma olsa da, o, insanlara da aiddir.

Sentyabr payız ayı sayılır. Amma, əslində, yay fəslə sentyabrın 23-nə qədər davam edir. Yurdumuzun təbiəti çox gözəldir. Dünyada illərlə yağış düşməyən, qar yağmayan ölkələr var. Azərbaycanda isə bütün fəsillərin gözəlliyini görmək olur. Yazda bərəkətli yağışlar yağır. Torpağımız yayda bol-luca günəş enerjisi alır. Çünki Qafqazda yerləşən ölkələr arasında ən çox işıq və istilik ölkəmizin payına düşür. Ona görə də ona «Günəşli Azərbaycan» deyirlər.

1. Payızın başqa fəsillərdən fərqi nədir?
2. Yaz və payızın hansı oxşar və fərqli cəhətləri var?
3. Payızda yarpaqlar nə üçün rəngini dəyişir?
4. Yaşıl yarpağı içərisində spirt olan stəkana salıb müşahidə apar. Təcrübənin nəticələrini dəftərinə yaz.
5. Azərbaycanın təbiətinin zəngin olması nə ilə bağlıdır?
6. «Yaşadığım yerin təbiəti payızda» adlı esse yaz.

Son zamanlar ölkəmizdə çoxlu parklar və bağlar salınıb. İnsanlar nə üçün yaşıllığın çoxalmasına çalışırlar? Aşağıdakı mətndə bunun səbəbi və ağac əkməyin qaydaları yazılıb. Bunları bilmək faydalıdır. Öyrən ki, sən də bu xeyirxah işdə iştirak edəsən.

Şəkil 1. Faydalı iş üçün gedirik

Bir dəfə müəllimimiz bizə dedi ki, hazırlıq görün, gələn həftə sonu şəhər ətrafına ağac əkməyə gedəcəyik. Şəhərimizin ətrafında yeni yaşıllıq zolağı salınır. Biz də bu xeyirxah işdə iştirak edəcəyik. İsti və rahat geyinin, özünüzlə əlcək götürməyi unutmayın. Çünki torpaqla işləyəcəksiniz. Torpaqla işləyəndə mütləq əlcək geyinmək lazımdır.

Nəhayət, gözlədiyimiz gün gəlib çatdı. Bütün sinif uşaqları toplaşdılar. Yola düşməzdən əvvəl müəllim dedi:

— Uzaq keçmişdə planetimizdə yaşıllıq daha sıx olmuş, meşələr daha geniş əraziləri əhatə etmişdir. Uzun illər boyu insanlar şəhərlər salmaq, mebel düzəltmək, kağız istehsal etmək üçün meşələri qırmışlar. Yaşıllığın məhv olması yer üzündə həyatın davam etməsi üçün təhlükə yaratmışdır. Ona görə də insanlar yaşıllığı bərpa etməyə çalışırlar. Onlar bunun üçün yeni meşə zolaqları, bağlar, parklar salırlar. Yer üzündə həyatın davam etməsi üçün yaşıllığın çoxalması vacibdir. Çünki havanın tərkibində canlıların nəfəs alması üçün lazım olan oksigen qazı getdikcə azalır. Bitkilər Günəş şüasının təsiri ilə oksigen qazını yaradır. Hərəkətli ağac əkərsə, yaşıllıq artır. Yaşıllıq çoxalarsa, nəfəs aldığımız hava

şəkil 2. Yeni əkilməmiş ağaclar

şəkil 3. Yaşillıq zolağı

oksigenlə zənginləşər. Ona görə də ağacları qorumaq lazımdır. Bir ağacı kəsmək bir canlıyı həyatdan məhrum etməkdir. Axı ağac canlıdır.

Müəllim bizi şəhər kənarına gətirdi. Burada çoxlu adam var idi. Hamı ağac əkirdi. Əvvəlcədən qazılmış ləklərdə çuxurlar açırdılar. Ağac tinglərini çuxurlara qoyub, torpaqla örtürdülər.

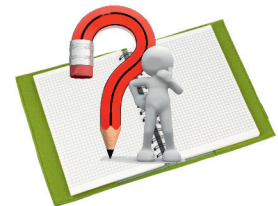
Orada biz də ağac əkməyin qaydalarını öyrəndik.

Çuxura bir az yumşalmış torpaq tökürsən, ağacın köklərini həmin torpağın üzərinə qoyursan. Bunu iki nəfər etsə, daha yaxşı olar. Biri ağacı tutar, digəri köklərin ətrafını bellənmiş torpaqla doldurar. Köklərin arasında boşluq qalmamalıdır, onlara bərk torpaq yapışmamalıdır. Ağacın köklərinin başladığı hissə qazılmış quyunun dərinliyindən bir az hündürdə olub görünməlidir.

Torpağı tökə-tökə yüngülcə əllə və ya ayaqla basmaq lazımdır. Ən üst qatı bir az bərk basmaq olar. Ağacı əkdikdən sonra dərhal sulamaq lazımdır. Onun ətrafında kiçik çala qazır və ora da su tökürlər. Hava küləklidirsə, yanına dirək basdırıb bitkini ona bərkitmək lazımdır ki, küləkdən sınmasın. İsti havalarda ağacı tez-tez sulamaq lazımdır. Normal havada isə həftədə azı 1 dəfə sulamaq olar.

Böyüklərə xeyli kömək etdik. Gəzintimiz çox maraqlı keçdi. Bazar ertəsi məktəbə gələndə gördüklərimizi məktəbdəki dostlarımıza danışdıq. Sonrakı dərslərimizdə yaşillığın qorunması haqqında maraqlı layihələr hazırladıq. Müəllimimiz söz verdi ki, bizi tez-tez ağac əkməyə aparacaq.

1. Kollektiv səfərlərə çıxarkən hansı qaydalara əməl etmək lazımdır?
2. İnsanlar nə üçün yeni yaşillıq zolaqları salırlar?
3. Bitki örtüyünün həyat üçün nə əhəmiyyəti var?
4. Yer üzərində yaşillığın azalmasının səbəbi nədir?

YAĞIŞ DAMLASININ SƏYAHƏTİ

Su təbiətdə necə dövr edir? O bir haldan başqa hala necə keçir? Bilmək istəyirsənmi? Yağış damlasının başına gələnləri oxusan, bu suallara da cavab tapacaqsan.

Yağış damlası yerə doğru yol gəlirdi. Hava sakit, küləksiz idi. Onun kimi çoxlu sayda yağış damlası bir-bir yanından ötüb yerə yağırdı. Nəhayət, o, yamyaşıl otun üstünə düşdü. Otun saplağı ilə sürüşüb köklərinə çatdı. Torpağın içərilərinə doğru yeridi. Torpaq Yağış damlasını sevinclə qarşıladı. Onlar çoxdan tanış idilər. Yağış damlası torpağa ilk dəfə qonaq gəlmirdi.

Torpağa düşən kimi ona gil qarışdı, onu bulandırdı. Yağış damlası bundan heç də narahat olmurdu. Çünki sonra nə olacağını artıq bilirdi. Bulana-bulana yerin dərinliklərinə doğru gedirdi və birdən şırıltı eşitdi. Yaxınlıqda yeraltı sular vardı. Yağış damlası sevindi. Bu sular onun özü kimi damlaların bir yerə toplaşmasından yaranmışdı. O da sayı bilinməyən damlalara qarışıb axdı. Hara getdiyini düşünmürdü. Çünki bu yolu da çox getmişdi. O qədər çox ki, sayını xatırlamırdı. Dostları ilə söhbətləşə-söhbətləşə uzun məsafə qət etdilər. Birdən gözü işıqdan qamaşdı. Axa-axa yerin üstünə gəlib çıxmışdılar. Qarşıda ucsuz-bucaqsız dəniz vardı. Yağış damlası dənizin sularına qarışdı. Bir qədər dayanıb dənizin dibindəki yosunlara, yanından oyan-buyana şütüyən balıqlara, dənizə çimməyə gələn insanlara baxdı. Başı elə qarışdı ki, nə qədər vaxt keçdiyini bilmədi. Bir də onu gördü ki, Günəşin hərərətindən zərrəciklərə çevrilib səmaya qalxır. Yenə təəccüblənmədi. Bu yol da ona tanış idi. Yuxarı qalxdıqca hava soyuyurdu. Yağış damlasının zərrəcikləri üşüyüb yenidən bir yerə yığıl-

şəkil 1.

şəkil 2.

şəkil 3.

şəkil 4.

mağa başladı. Ətrafında saysız-hesabsız zərrəciklər də üşüməmək üçün bir-birinə sığındılar və bulud əmələ gəldi. Külək buludu dənizin üzərindən qovub, qurunun üzərinə gətirdi. Hava soyuduqca zərrəciklər bir-birinə daha yaxınlaşır, bulud sıxlaşırdı. Axırda bulud dözə bilmədi, suya dönüb axdı. Yağmur başladı. Yağış damlası yenə yerə doğru yol gəlirdi. Bu dəfə hava yaman küləkli idi. Külək elə vıyıldaırdı ki, sanki yağışa «səni yağmağa qoymaram» deyirdi. Yağış damlası küləyə sinə gərrib yerə doğru gəlirdi. Bircə yerə çatsa idi, canı rahat olardı. Sonra yenə torpağa qarışib axacaq. Bu dəfə yolu dənizə yox, bəlkə də, gözəl, sərin bir bulağa düşəcəkdı. Yağış damlasının yolunun bulaqdan düşdüyü vaxtlar da olmuşdu. Bulağın şən zümzüməsinə qoşulub nəgmə də oxumuşdu. Havanın çox soyuq olduğu vaxtlarda o donub doluya, qara da çevrilmişdi. Özü də bir dəfə yox! Dəfələrlə!

Yağış damlası fəsillərin xasiyyətini yaxşı bilirdi. İndi payız fəsli idi. Ona görə də hava belə küləkli idi. O isə küləyin qanadlarında quş kimi uçurdu.

1. Necə oldu ki, bulud əmələ gəldi?
2. Bulud yağışa necə çevrildi?
3. Su zərrəcikləri nə zaman qara çevrilir?
4. Təbiətdə suyun dövranı nə ilə bağlıdır?
5. Su təbiətdə dövran etməsəydi, nələr baş verə bilərdi?
6. Yer üzündə çayların yaranması ilə təbiətdə suyun dövranı arasında nə əlaqə var? Fikrini izah et.
7. Yağış damlasının dövran etməsinin sxemini çək.

ATMOSFER NƏDİR?

Yer səthindən buxarlanan su nə üçün tamamilə uçub getmir? O nə üçün yenidən yer səthinə qayıdır? Maraqlı sualdır, elə deyilmi? Mətni oxusan, bunun nə üçün belə olduğunu biləcəksən.

Təyyarəyə «hava gəmisi» də deyirlər. Çünki biz, əslində, nəhəng bir okeanın dibində yaşayırıq. Bu, hava okeanıdır. Onu **atmosfer*** adlandırırlar. Atmosfer Yer kürəsini şəffaf yorğan kimi bürüyüb. Atmosferin tərkibi müxtəlif qazlardan, su buxarından və toz zərrəciklərindən ibarətdir. Yer səthindən buxarlanan su atmosferdə toplanır. Sonra buluda və yağıntıya çevrilir.

Atmosferin çox maraqlı xüsusiyyətləri var. Hava okeanında çox şey su okeanının əksinədir. İnsan suyun altında bir neçə dəqiqədən artıq qalsa, məhv olar. Suyun dərin qatlarına endikcə daha qaranlıq və soyuq olur. Bir neçə yüz metr dərinlikdə isə zülmət qaranlıqdır. Suyu düşmüş canlı boğulmamaq üçün suyun səthinə çıxmağa can atır. Suyun altında yalnız xüsusi hazırlığı olan insanlar — dalğıcılar nisbətən uzun müddət qala bilirlər. Atmosferdə isə tərsinədir. İnsan özünü hava okeanının dibində daha yaxşı hiss edir. Yuxarı qalxdıqca get-gedə çətin nəfəs alır. Ona görə də yüksək dağ zirvəsinə qalxmaq adi insanlar üçün çox çətinidir. Zirvəyə yalnız alpinistlər qalxa bilirlər. Onlar yüksəklikdə oksigen azlığına davam

gətirmək üçün xüsusi hazırlıq keçən idmançılardır.

Atmosferin Yer üçün böyük əhəmiyyəti var. Atmosferdəki oksigen qazı canlı orqanizmlərin nəfəs alması üçün vacibdir. Aşağıda havanın sıx olması Yer səthində həyatın normal inkişafına şərait yaradır. Atmosfer gündüzlər Yer səthinin həddən artıq qızmasına imkan vermir. Gecələr isə onu çox soyumağa qoymur.

şəkil 1. Meteorit Yerə yaxınlaşır

***Atmosfer** — yunan sözü olub, «buxar» və «kürə» sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Gecə vaxtı göydə uçan işıqlı nöqtələr görmüsünüzmü? Adama elə gəlir ki, hansısa bir ulduz bacı-qardaşlarından ayrılıb yerə düşür. Amma, əslində, o, ulduz deyil. Meteorit adlanan göy cismidir. Hər gün kosmosdan milyonlarla göy cismi Yerə doğru gəlir. Böyük sürətlə gələrkən atmosfer onların qarşısını kəsir. Nadir hallarda meteorit parçaları gəlib yerin səthinə çata bilər. Deməli, atmosfer Yer kürəsini həm də kosmosdan gələn göy cisimlərinin dağıdıcı təsirlərindən qoruyur.

Əgər atmosfer olmasaydı, yer səthindəki dənizlər, çaylar, göllər, yeraltı sular və buzlaqlar da olmazdı.

Atmosferin tərkibi sabit qalmır. Sənaye müəssisələrinin işi, avtomobillərin hərəkəti nəticəsində havaya buraxılan zərərli qazlar atmosferi çirkləndirir. Atmosferin çirklənməsi isə canlılar aləminə mənfi təsir edir.

şəkil 2. Hava şarında gəzinti

Sən isti hava doldurulmuş şarların necə uçduğunu görmüsənmi? Bu ona görə belə olur ki, hava qızdıqca yüngülləşir və yuxarı qalxır. Keçmişdə insanlar isti havanın bu xüsusiyyətindən istifadə edib nəhəng hava şarları düzəldirdilər. Bu şarlar onlar üçün indiki təyyarələri əvəz edirdi.

1. İnsan nə üçün suyun çox dərin qatlarına enə bilmir?
2. Nə üçün səmada yuxarı qalxdıqca insanın nəfəs alması çətinləşir?
3. Yer planeti üçün atmosferin əhəmiyyəti nədir?
4. Canlıların həyatında atmosferin nə kimi rolu var?
5. Okean və atmosfer arasında hansı əlaqələr vardır?
Bu əlaqələri izah et.
6. Atmosferin çirklənməsinin canlılar aləminə mənfi təsirini əsaslandır.

KÜLƏK NECƏ YARANIR?

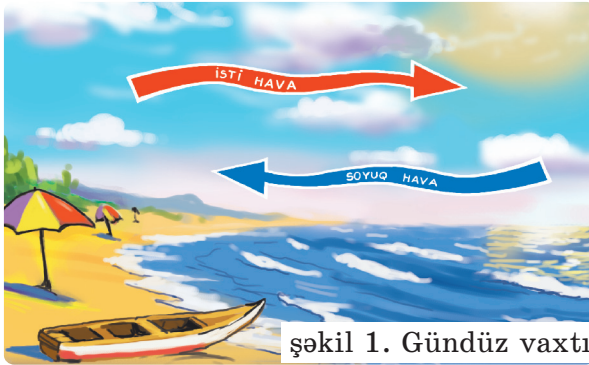

Buludlar nə üçün bir yerdə dayanmır? Onları hərəkət etdirən nədir? Bax bu, atmosferdə baş verən proseslərlə bağlıdır. Aşağıdakı mətndə həmin proseslər haqqında yazılıb.

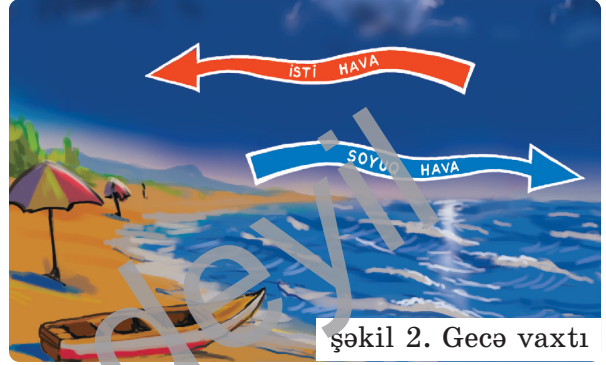
Hava daim hərəkət edir və buludları bir yerdən başqa yerə qovur. Bəs hava nə üçün hərəkət edir?

Diqqət etmisənmi, qışda qapını açan kimi soyuq hava kütləsi sürətlə isti otağa dolur. Soyuq hava aşağıdan içəri dolarkən isti hava yuxarı qalxır və bayıra çıxır. Çünki isti hava yüngüldür. Külək də belə yaranır. Yerin hər tərəfini Günəş eyni dərəcədə qızdırmır. Ona görə də hava bəzi yerlərdə soyuq, bəzi yerlərdə isti olur. Soyuq hava isti yerlərə doğru hərəkət edir və isti havanı sıxışdırır. Beləliklə, isti hava kütlələri də hərəkət edərək yerini dəyişir. Külək belə yaranır. Respublikamızın paytaxtını «küləklər şəhəri» adlandırırlar.

Bakı şəhəri Xəzər dənizinin sahilində yerləşir. Yayda Günəşin şüaları torpağa da, suya da eyni miqdarda istilik verir. Amma torpaq suya nisbətən daha tez qızır. İndi gəlin düşünek: torpaq sudan tez qızır, demək, torpağın üzərindəki hava da suyun üzərindəki havadan isti olur. Belə olan halda isti hava hansı tərəfdədirsə, külək həmin istiqamətə əsir. Yəni dənizdən quruya əsir və sərinlik gətirir. Su torpağa nisbətən gec qızır, gec də soyumuş olur. Axşamlar su hələ isti olduğu halda, torpaq soyuyur. Bu zaman külək dənizə doğru əsir. Bu küləkləri *sahil küləkləri* adlandırırlar.

şəkil 1. Gündüz vaxtı

şəkil 2. Gecə vaxtı

Küləyin gücü onun sürətindən asılıdır. Yəni hava kütləsi nə qədər sürətlə hərəkət edərsə, külək o qədər güclü olur. İnsanlar külək enerjisindən istifadə edərək elektrik enerjisi alırlar. Respublikamızda da külək enerjisi qurğuları vardır. **Meteorologiya** adlı elm havanın necə olacağının qabaqcadan xəbər verilməsini öyrənir.

1. Şaxtalı havada qapını açanda hansı hadisə baş verir?

2. Küləyin faydası nədir?

3. Kağızdan yelqovan düzəlt və onunla küləyin istiqamətini müəyyən et.

Bəzən ətrafda çox böyük dağıntılar yaradan təbiət hadisələri baş verir. Kimi «təbiət qəzəblənib» deyir, kimi də bunu «təbiətin şıltaqlığı» adlandırır. Əslində, bu, təbii xarakterli fəvqəladə haldır. Bəs belə hallar hansı təbiət hadisələri ilə bağlı yaranır?

Fəvqəladə hal xüsusi vəziyyətin yaranmasıdır. Bu zaman əhalinin sağlamlığına, təsərrüfatlara və təbii mühitə ciddi ziyan dəyir. İnsanların normal həyat fəaliyyəti pozulur.

Yerin dərin qatlarında müxtəlif proseslər gedir. Bu proseslər nəticəsində bəzən zəlzələ, vulkan püskürməsi kimi təbiət hadisələri baş verir.

Yerin üst qatlarındakı prosesləri isə sürüşmə, sel, uçqun, qar uçqunu, toz fırtınası və digər hadisələr törədə bilər.

Yerin atmosferində gedən proseslər bəzən tufan, burulğan, qasırğa kimi dağıdıcı hadisələr yaradır. Bu hadisələr güclü küləklə müşayiət olunur.

Fırtına, güclü dalğalanma dənizdə baş verən təhlükəli təbiət hadisələridir. Bu hadisələr də şiddətli küləkdən yaranır. Sunami adlanan təbiət hadisəsi isə okeanda zəlzələ nəticəsində yaranan nəhəng su dalğasıdır.

Su ilə bağlı olan fəvqəladə hallar yalnız dəniz və okeanlarda baş vermir. Çaylarda suyun həddən artıq çoxalması, yaxud azalması, sel, daşqın kimi hadisələr zamanı su yaşayış yerlərini və əkin sahələrini basır. Belə hallarda təbiətə və insanlara xeyli ziyan dəyir.

Təbii yanğınlar da fəvqəladə hal yarada bilər. Meşə yanğınları, taxıl zəmilərinin alışıb-yanması belə hadisələrdəndir.

Yerə nəhəng meteoritlərin düşməsi kosmosla bağlı təbiət hadisəsidir.

Böyük dağıdıcı təsirə malik olan təbii xarakterli fəvqəladə hadisələrə təbii fəlakət deyirlər. Təbii fəlakətlər texnogen qəzalara da səbəb ola bilər. Təbii fəlakət zamanı iri zavodlarda, neft sənayesi müəssisələrində, dəmir yolunda və başqa yerlərdə qəzalar baş verə bilər. Bu halda ətrafa və insanlara dəyən ziyanın həcmi daha da böyüyür.

torpaq sürüşməsi

zəlzələ

tornado

şəkil 1. Təbii fəvqəladə hallar

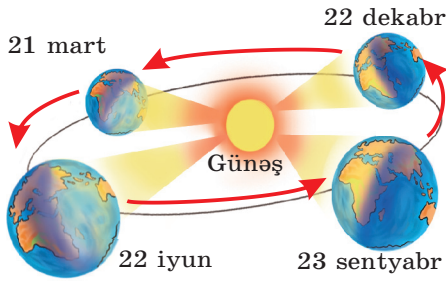
1. Təbii dağıdıcı hadisələr təbiətə və insanlara necə ziyan vura bilər?
2. Zəlzələ ilə torpaq sürüşməsinə, sunami ilə daşqını Venn diaqramında müqayisə et.

Yer kürəsinin şimal yarımkürəsində yay olanda cənub yarımkürəsində qış olur. Bilirsənmi bu nə üçün belədir? Bu mövzuda bunun sirləri açıqlanır. Oxu və sirləri sən də öyrən.

Baharın gəlişi ilə qarlar əriyir. Ətraf yaşıllaşır, gül-çiçəklə bəzənir. Sonra yay gəlir. Payız olur, bağlarda meyvələr yetişir. Payız qışa dönür. Qar yağır. Beləcə, fəsilər bir-birini əvəz edir. Bəs fəsilər niyə dəyişir?

şəkil 1. Fəsillərin dəyişməsi

İlin fəsillərini insanlar çayların donması, qaranquşların gəlməsi, yarpaqların tökülməsi və başqa əlamətlərlə müşahidə edirlər. Amma payız ayı başlayan kimi yarpaqlar dərhal tökülmür. Yaxud qaranquşlar yaz girən kimi uçub gəlmir. Fəsillərin dəyişməsi tədricən baş verir. Havalar yavaş-yavaş soyuyur və qışda ən soyuq, yayda ən qızmar həddə çatır.

Biz artıq Yer in kürə şəklində olduğunu, onun Günəş in ətrafında fırlandığını bilirik. Yer Günəş in ətrafında tam dövrünü 365 gün 6 saata başa vurur. Yer in Günəş in ətrafındakı yoluna onun **orbiti** deyilir.

Yer həm də öz oxu ətrafında dövr edir. Onun öz oxu ətrafında dövrü isə 24 saata başa çatır. Yer in öz oxu ətrafında necə fırlandığını sən Yer in kiçik modeli olan qlobus üzərində müşahidə edə bilərsən. Yer kürəsinin yuxarı hissəsinə **şimal yarımkürəsi**, aşağı hissəsinə **cənub yarımkürəsi** deyilir. Yer kürəsinin bu hərəkətləri nəticəsində onun şimal və cənub yarımkürələrinə düşən istiliyin və işığın miqdarı daim dəyişir. Yer in orbiti dairəvi deyil, nisbətən oval formada olduğu üçün onunla Günəş arasındakı məsafə həmişə eyni olmur. Yanvarda Yer Günəşə daha yaxın, iyulda isə daha uzaq olur.

şəkil 2.

İndi payız fəsidir. Çünki Yer planeti **payız bərabərliyinə** sentyabrın 23-də çatır. Bu təbiət hadisəsi zamanı gecə ilə gündüz bərabərləşir. Gecə ilə gündüz il ərzində iki dəfə bərabərləşir: bir yazda, yəni martın 21-də, bir də payızda. Amma bu bərabərləşmələr arasında fərq var: **yaz bərabərliyindən** sonra gündüzlər uzanmaqda, gecələr isə qısalmağa davam edir. Payız

bərabərliyindən sonra isə, əksinə, gecələr hər gün bir az da uzanır, gündüzlər isə qısalır. Yerin Günəşdən aldığı işıq və istilik də tədricən azalır. Havalar hər gün bir az da soyuyur. Yavaş-yavaş qış gəlir. Elə soyuq olur ki, torpaqda su donur. Bitkilərin qidalanması yavaşlayır. Onların suyu və suda həll olmuş qida maddələrini torpaqdan alması çətinləşir. Ağaclar yarpaqlarını töküb yuxuya gedir. Yaz gələndə havaların isinməsi ilə təbiət yuxudan oyanır.

şəkil 3. Payızda

şəkil 4. Qışda

şəkil 5. Yazda

şəkil 6. Yayda

Xalq arasında Novruz çərşənbələri bayram kimi qeyd olunur. Birinci su çərşənbəsi gəlir. İkinci od çərşənbəsidir. Bundan sonra külək çərşənbəsi gəlir. Xalqın inamına görə, bu çərşənbədə oyanan külək artıq oyanmış olan suyu və odu hərəkətə gətirir. Sonuncu çərşənbədə torpaq oyanır. Bu çərşənbə el arasında torpaq çərşənbəsi adlanır.

1. Yerin Günəş ətrafındakı yolunu necə adlandırırlar?
2. Yerin Günəş ətrafındakı hərəkəti neçə aya başa çatır?
3. Fəsillərin dəyişməsi nə ilə bağlıdır?
4. Fəsillərin dəyişməsi ilə bağlı gündüzün uzunluğunun necə dəyişdiyini dəftərində yaz, sonra müqayisələr apar.

Yazda və yayda təbiət al-əlvan olur. Payızın da öz rəngləri var. Qışda ağappaq qar yağır. Təbiətin bu rəngləri necə yaranır? Heç bu barədə düşünmüsənmi? Aşağıdakı mətni oxusan, görəcəksən ki, bu, çox maraqlı bir təbiət hadisəsinin nəticəsində baş verir.

Müşahidə etsən, görərsən ki, qaranlıq otaqda qapının, pəncərə pərdəsinin üzərindəki kiçik deşikdən düşən işığın rəngi ağdır. Amma biz bu işığın qarşısına şüşə **prizma*** qoysaq, o, sınıraq rəngli işıqlara parçalanacaq.

Yağışdan sonra Günəş çıxanda yarpağın üzərinə düşmüş yağış damcısı əlvan rənglərə çalır. Gözlərimizi qıyıb Günəşə baxanda və günəşli havada fəvvarəni seyr edəndə də eyni rəngləri görə bilərik. Ağ işıq prizmadan, su damcısından, çilçirəğin şüşələrindən keçəndə sınıb yeddi rəngli zolaq yadır. Bu rəngli zolağa **ışığın spektri*** deyirlər.

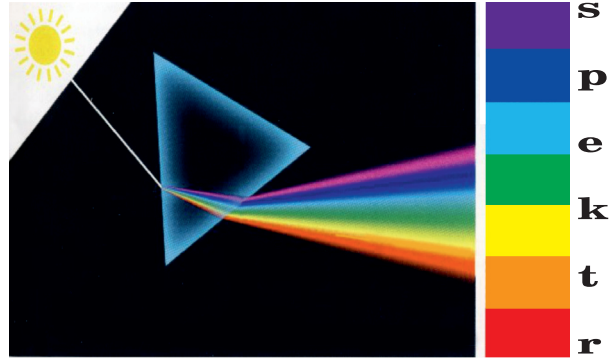

şəkil 1. Göyqurşağını çəkirik

* **Prizma** — çoxüzlü, çoxbucaqlı cisim

* **Spektr** — işıq şüaları prizmadan və ya digər şüasındıran mühitdən keçən zaman əmələ gələn rəngli zolaq

Göyqurşağı adlanan təbiət hadisəsi haqqında, yəqin ki, eşitmişən. Günəşin şüaları yağış damcılarında əks olunanda göyqurşağı yaranır. Göyqurşağında yeddi rəng bir-birinin ardınca düzülür: qırmızı, narıncı, sarı, yaşıl, mavi, göy, bənövşəyi. Bu hadisələr şəffaf **cisimlərdə*** müşahidə edilir. Amma ətrafımızda hər şey şəffaf görünmür. Dünyada rəngli görünən cisimlər daha çoxdur.

şəkil 2. Günəş işığının şüşə prizmadan keçməsi

Ağ işıq ətrafda olan cisimlərin üzərinə düşür və bu zaman onlar müxtəlif rənglərdə görünür. Məsələn, yarpaq yaşıl, limon sarı, naringi narıncı rəngdə görünür. Bu nə üçün belə olur? Bunun səbəbi odur ki, yarpaq işıq spektrindəki bütün rənglərdən yalnız yaşıl rəngi əks etdirir, yəni geri qaytarır, qalan rəngləri isə udur. Ona görə də yaşıl rəngdə görünür. Limon, naringi də bütün rəngləri udub yalnız göründüyü rəngi əks etdirir. Ağ rəngdə görünən cisimlər bütün rəngləri geri qaytarır. Qara rəngdə görünənlər isə bütün rəngləri udur.

Buludsuz havada səma mavi görünür. Onun mavi görünməsinin səbəbi nədir? Günəş şüaları yerə doğru gələrkən hava zərrəciklərinə toxunub səpələnir. Bu zaman spektrin mavi rəngi digər rənglərdən daha çox səpələndiyi üçün biz səmanı mavi rəngdə görürük.

Bir dəfə uşaqlarla rəsm çəkmək istəyirdik. Cəmi üç rəngimiz var idi: qırmızı, sarı və mavi. Bu rənglərlə nə çəkə bilərdik? Səmanı, səhranı, bir də qırmızı çiçəkləri. Amma biz çox şey çəkmək istəyirdik: qırmızı çiçəyə yaşıl yarpaq, səhrada dəvələr... Üç rənglə bunu necə edə bilərdik?! Müəllimimiz köməyimizə gəldi. Bizə təklif etdi ki, başqa rəngləri almaq üçün əlimizdə olan rəngləri bir-birinə qarışdıraraq. Sarı rənglə mavi rəngi qarışdırdıqda yaşıl rəng alındı! Qırmızı çiçəyin yarpağını rənglədik. Sonra qırmızı rənglə yaşıl rəngi qarışdırıb qəhvəyi, sarı rənglə qırmızı rəngi qarışdırıb narıncı rəngləri aldık. Anladık ki, bu qayda ilə istədiyimiz rəngi alıb istədiyimiz şəkli çəkə bilərik.

* **Cisim** — əşya, maddə

1. Bizim gördüyümüz ağ işıq hansı rənglərin qarışığıdır?
2. Göyqurşağında rənglər hansı ardıcılıqla düzülür?
3. Cisimlər nə üçün müxtəlif rənglərdə görünür?
4. Bəzi cisimlərin qara rəngdə görünməsinin səbəbi nədir?
5. Rəngləri qarışdırmaqla müxtəlif rənglər əldə et.

Təcrübənin nəticələrini dəftərinə yaz.

ÜFÜQÜN CƏHƏTLƏRİ. PLAN

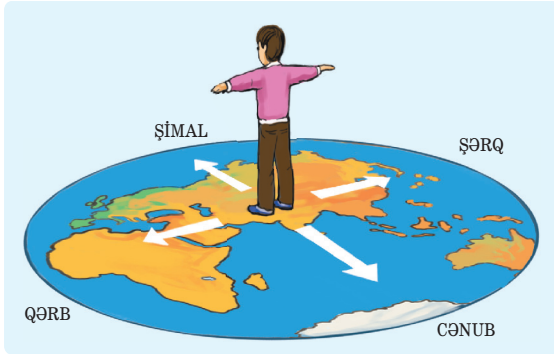

Yer kürəsi şimal, cənub, şərq və qərb yarım kürələrində bölünür. Bəs bu bölgü nəyin əsasında yaranmışdır? Bunu bilmək üçün aşağıdakı mətni diqqətlə oxumaq lazımdır.

Səhər-səhər Günəş görünəndə adama elə gəlir ki, o, yavaş-yavaş yuxarı qalxır. Günorta Günəş ən yüksəkdə olur. Sonra tədricən aşağı enməyə başlayır. Əslində, Günəş nə yuxarı qalxır, nə də aşağı enir. Yer kürəsi daim öz xəyali oxu ətrafında fırlandığına görə Günəşin göründüyü yer dəyişir. Yerin

şəkil 1. Təcrübə aparırıq

şəkil 2. Üfüqün cəhətləri

şəkil 3. Kompas

Günəşə sarı çevrilən tərəfində gündüz olanda əks tərəfində gecə olur. Çinin paytaxtı Pekin, Amerikanın Nyu-York şəhərləri Yer kürəsinin, demək olar ki, əks nöqtələrində yerləşir. Ona görə də onların birində gecə olanda, digərində gündüz olur. Göyün Yer və ya su səthi ilə bitişik kimi görünən sərhədinə **üfüq** deyilir. Səhər hava işıqlananda Günəş yavaş-yavaş üfüq xəttində görünməyə başlayır. Axşam isə yenə üfüq xətti arxasında gözdən itir. Günəşin çıxdığı tərəfi Şərq, batdığı tərəfi Qərb adlandırırlar. Günorta Günəş Cənubda olur. Üfüqün Şimal adlanan dördüncü cəhəti də vardır. Amma Günəş üfüqün bu cəhətində heç vaxt görünmür.

Günəşdən başqa, cəhətləri Qütb ulduzuna, açıqlıqda bitmiş tənha ağaca, qarışqa yuvasına görə müəyyən etmək olar. Qütb ulduzu səmada ən parlaq ulduzlardan biridir. Daima Şimal qütbü üzərində yerləşir. Ona Şimal ulduzu da deyirlər. Tək dayanan ağacın qol-budağı cənub tərəfdə qalın olur. Qarışqa yuvaları ağacların, kolların cənub tərəfində yerləşir. **Kompas** adlanan sadə cihaz üfüqün cəhətlərini müəyyən etmək üçündür. Üfüqün cəhətlərini bilmədən səyahət edən insan meşədə, çöldə, səhrada, dənizdə və başqa açıq ərazilərdə mənzilbaşına aparan yolu tapa bilməz.

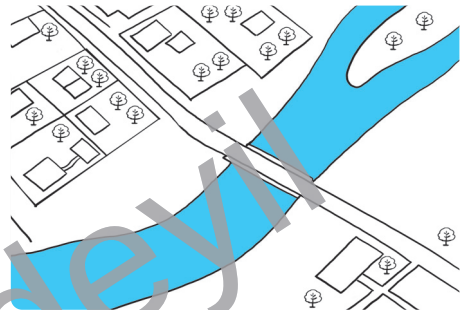
Cəhətləri bilmədən hər hansı bir ərazinin planını hazırlamaq olmaz. Plan ərazi haqqında məlumatdır. Planda ərazidə olan binalar, yollar, çaylar, meşələr, tarlalar, üzümlüklər və başqa sahələr şərti işarələrlə təsvir olunur.

Plan necə hazırlanır? Hər hansı yüksəklikdən, məsələn, dağın zirvəsindən, çoxmərtəbəli binanın yuxarı mərtəbəindən baxanda o ərazidə olan hər şey aydın görünür. Elə orada dayanıb qələm-kağız götürək və ərazini təsvir edək. Kağızın üzərində küçələri iki yanaşı düz xətt, çayı burulan mavi lent formasında göstərə bilərik. Bu təsvirdə ərazidəki küçələrin istiqaməti, çay üzərindəki körpünün, məktəbin, mağazanın, parkın yeri aydın görünür. Belə təsvirə **məhəllin planı** deyilir.

Hər hansı otağın da planını çəkmək olar. Bunun üçün əvvəlcə gərək orada olan əşyaların planını hazırlayasan. Bəs ayrı-ayrı əşyaların planını necə hazırlamaq olar? Çox sadə! Məsələn, sən kibrit qutusunun planını asanlıqla hazırlaya bilərsən. Bunun üçün kibrit qutusunu kağızın üzərinə qoyub ətrafını karandaşla cız. Kibrit qutusunu götür. Kağızın üzərində qalan təsvir kibrit qutusunun planıdır. Sonra həmin üsulla pozanın da planını çək. Kibrit qutusunun planını onun şəkli ilə müqayisə et. Şəkildə kibrit qutusunun yanları və üzü görünür. Planda isə biz ona sanki yuxarıdan baxırıq. Kibrit qutusu, pozan kiçik əşyalardır və dəftər vərəqinin üzərinə yerləşir. Bəs böyük əşyaların, məsələn, şkaflın planını necə çəkmək olar? Axı onları kağızın üzərinə yerləşdirmək mümkün deyil. Bunun da çox asan yolu var. Santimetr lentini götürüb şkaflın uzunluğunu və enini ölç. Kağızın üzərinə yerləşməsi üçün aldığı rəqəmləri 10-a böl. Tutaq ki, şkaflın eni və uzunluğu 100 sm-dir. Demək, sən kağız üzərində 100 sm əvəzinə 10 sm uzunluğunda xətt çəkməlisən. İstəsən, bu ölçüləri 10 dəfə də kiçildə bilərsən. Bu zaman xəttin uzunluğu 1 sm-ə qədər azalacaq. Buna **miqyas** deyirlər. Əgər sən otaqdakı əşyaların ölçülərini bilsən, o zaman onları kağız üzərində kiçik miqyasda təsvir edə bilərsən. Yaxud bir binanı tikmək istədikdə əvvəlcə onun planını çəkirlər. Bu zaman miqyasdan böyütmə üçün istifadə olunur.

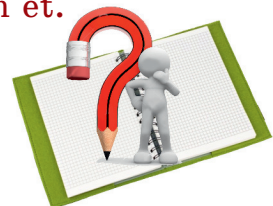

şəkil 4. Qəsəbənin yuxarıdan görünüşü

şəkil 5. Qəsəbənin planı

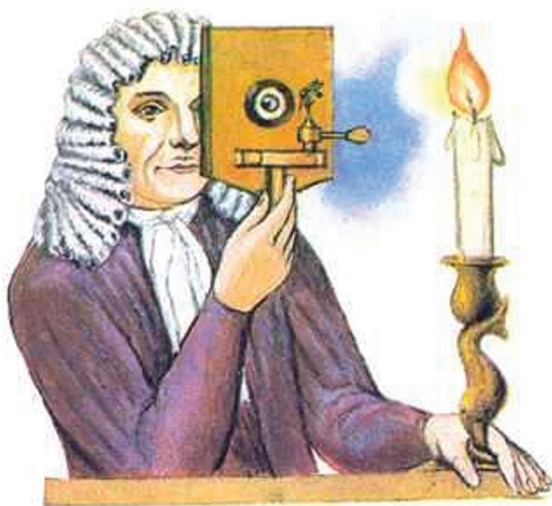
1. Üfüq xətti nədir? Üfüqün cəhətləri hansılardır?
2. Üfüqün cəhətlərini necə təyin etmək olar?
3. Məktəbinizin fasadının hansı cəhətə baxdığını müəyyən et.
4. Şəkillə planın fərqi nədir?
5. Planda ərazidəki obyektlər necə təsvir olunur?
6. Səncə, ərazinin planı hansı məqsədlərlə çəkilir?
7. Sınıf otağınızın planını çək.

Təbiətdə xırdaca həşəratlar var. O qədər xırda ki, biz onları güclə sezirik. Bunlardan daha kiçik canlılar da varmı? Bilmək istəyirsənmi? O zaman mətni oxu.

Bir vaxtlar insanlar güclə görünən birələri ən kiçik canlı hesab edirdilər. Əgər 17-ci yüzillikdə hollandiyalı Antoni van Levenhukun məşhur kəşfi olmasa idi, uzun müddət belə də düşünəcəkdilər. Levenhuk yun alveri ilə məşğul olurdu. Onun evində cürbəcür böyüdücü şüşələr var idi. Levenhuk bu şüşələrlə ağac parçalarına, su damlalarına, yarpaqlara baxmağı xoşlayırdı. Sonralar o, bu şüşələrdən 250-300 dəfə böyüdə bilən mikroskop da

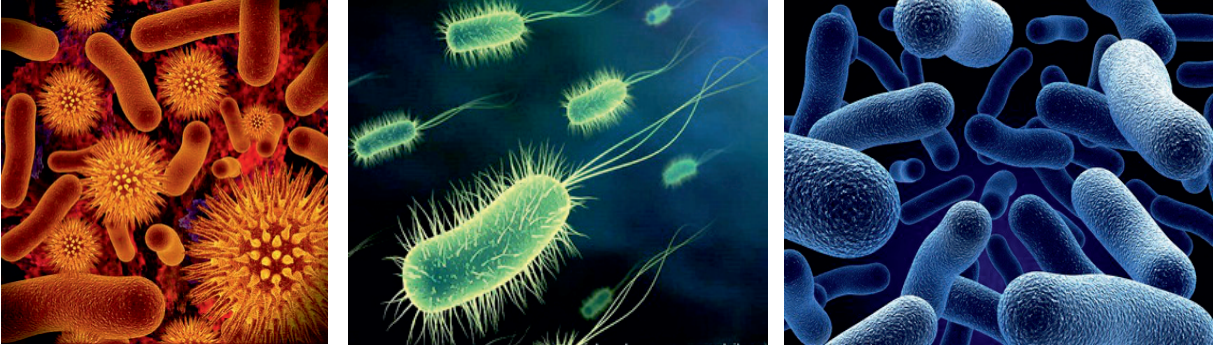

şəkil 1. Antoni van Levenhuk
özü hazırladığı mikroskopla
müşahidə apararkən

düzəltdi. Bir dəfə o, mikroskopla gölməçədən götürülmüş su damcısına baxanda orada çoxlu xırdaca canlılar gördü. Onların bəziləri dəyirmi, bəziləri uzunsov idi. Bəziləri ağır-ağır hərəkət edir, bəziləri balıq kimi o tərəf-bu tərəfə üzürdü. Levenhuk şüşənin altında gördüklərini kağıza köçürdü. Kiçik canlıları ətraflı təsvir edib, onların şəkillərini çəkdi. Beləliklə, Levenhuk o vaxtadək insanlara məlum olmayan canlı aləmi — mikroorqanizmləri kəşf etdi. «Mikro» yunan sözü olub mənası «çox kiçik» deməkdir. Bu canlılar o qədər kiçikdirlər ki, onları adi gözlə görmək mümkün deyil. Adını tez-tez

əşitdiyimiz bakteriyalar mikroorqanizmlərə aiddir. Mikroorqanizmlərə bəzən qısaca **mikroblar** da deyirlər.

Sonralar Levenhukun hazırladığı mikroskopdan da dəfələrlə çox böyüdən cihazlar düzəldildi. Mikroskoplar böyütmə dərəcəsinə görə müxtəlif olur. Bu cihazlar adi gözlə görünməyən hər hansı varlığı yüz dəfə, min dəfə, hətta daha çox böyüdə bilir. Mikroskopun köməyi ilə aparılan müşahidələr göstərdi ki, mikroorqanizmlər saysız-hesabsızdır. Onlar quruluşuna, həyat tərzinə, ətraf mühitə təsirinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bəziləri çox zəifdir, asanlıqla məhv olur. Bəziləri isə, hətta qaynar suda da məhv olmur.

şəkil 2. Bakteriyalar mikroskop altında belə görünür

Evdə valideynlərimiz, məktəbdə isə müəllimimiz bizə mikroblardan qorunmağın vacibliyini söyləyirlər. Çünki bəzi mikroblar başqa canlılarda bir çox xəstəliklər törədirlər. Amma elə düşünməyin ki, mikroblar yalnız ziyan vururlar. Fəaliyyəti həyatımız üçün çox gərəkli olan mikroorqanizmlər də var. Onların köməyi ilə süd qatığa, üzüm suyu şəraba çevrilir. Bağırsaqlarımızda xüsusi mikroorqanizmlər yaşayır. Onlar olmasa, həzm prosesi pozular və biz xəstələnərik. Çürüdücü mikroblar da var. Onların fəaliyyəti yer üzündə həyatın davam etməsi üçün çox vacibdir. Yer kürəsində hər gün nə qədər canlı ölür. Bu mikrobların fəaliyyəti sayəsində onların qalıqları çürüyüb torpağa qarışır və bitkilərin yaşaması üçün vacib olan qida maddələrinə çevrilir.

şəkil 3. Şagirdlər müşahidə zamanı

1. Hansı canlıları mikroorqanizmlər adlandırırlar?
2. Mikroorqanizmlərin həyatımızda hansı rolu var?
3. Xəstəlik törədən mikroorqanizmlərdən qorunmaq üçün nə etmək lazımdır?
4. Çürüdücü mikroorqanizmlər olmasa idi, nə baş verə bilərdi?
5. Bulanıq suyu mikroskop altında müşahidə edib gördüklərinin rəsmini çək.

Onların həm faydalı qida olduğunu, həm də insanı zəhərləyə biləcəyini deyirlər. Onlar həm xəstəlik törədir, həm də xəstəlikləri müalicə edirlər. Bu hələ hamısı deyil. Göbələklər haqqında çox danışmaq olar. Elə aşağıdakı mətnə də bu möcüzəli canlılardan bəhs edilir.

Əvvəllər göbələkləri bitkilərə aid edirdilər. Amma göbələklər nə bitki, nə də heyvandır. Göbələkləri ayrıca bir aləmə aid edirlər. Əslində, göbələklərdə həm bitkilərə, həm də heyvanlara bənzəyən xüsusiyyətlər vardır. Onlar bitkilər kimi su və qida maddələrini sormaqla qidalanır. Göbələklərdə həşəratlarda olan **xitin** adlanan maddə var. Xitin bitkilərdə olmur. Bu xüsusiyyəti göbələkləri heyvanlara yaxınlaşdırır.

Göbələklərə suda, quruda, torpaqda, bir sözlə, canlıların olduğu hər yerdə rast gəlmək olar. Adi gözlə görünməyən, yəni mikroskopik göbələklər də var. Mikroskopik göbələklərdən pendir, pivə və başqa ərzaq məhsullarının istehsalında, tibdə dərman vasitələrinin hazırlanmasında istifadə olunur. Çörək-bulka məmulatlarının bişirilməsində də mikroskopik göbələklərdən istifadə edirlər. Bu göbələklərə **maya göbələkləri** deyirlər. Bir çox otlayan heyvanlarda göbələklər həzm prosesinin getməsində böyük rol oynayır. Göbələklərin bir çox növü insanlar üçün qida məhsuludur. Göbələklər məhv olmuş bitki və heyvan qalıqlarının parçalanmasında da iştirak edirlər və torpağı münbitləşdirirlər.

şəkil 1.

şəkil 2.

şəkil 3. Ağacla göbələklərin simbiozu

Göbələklər heyvanlar kimi hazır üzvi maddələrlə qidalanır. Bu maraqlı canlılar digər canlılarla: məsələn, ağaclarla, yosunlarla, hətta heyvanlarla birlikdə yaşaya bilir. Bitki köklərində yaşayan göbələk torpaqdan su və mineral maddələri sorub bitkinin yaxşı qidalanmasına kömək edir. Əvəzində isə bitkidən hazır üzvi maddələr alır. Ağaclarla göbələklərin bu cür «şərikli» həyat sürməsinə **simbioz** deyilir.

qırmızıbaş

tülküqulağı

şampinyon

qara göbələk

şəkil 4. Yeməli göbələklər

milçəkqıran

solğun əzvay

yalançı kötükgöbələyi

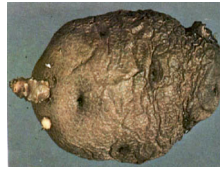
iyli milçəkqıran

şəkil 5. Zəhərli göbələklər

Göbələklərin bəzi növləri zəhərlidir. Bu cür göbələklərdən qida məqsədi ilə istifadə etmək olmaz. Bəzi qida zəhərlənmələri də mikroskopik göbələklərin fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Çörək, meyvə-tərəvəz isti və rütubətli yerlərdə qaldıqda üzəri yaşıl və ya ağ kiflə örtülür. Bu, kif göbələkləridir.

şəkil 6. Çörəkdə və portağalda kif göbələyi

şəkil 7. Parazit göbələyin zədələdiyi kartof və sünbül

şəkil 8. Qov göbələyi

Parazit* göbələklərin bir çoxu təsərrüfat bitkilərini zədələyir. Bu isə onların məhsuldarlığını azaldır. Qov göbələyi də parazit göbələkdir. O, ağacın gövdəsi üzərində bitir. Bu göbələklər ağacın daxilindəki şirəni soraraq onun qurumasına səbəb olur. Alimlər bitkilərdə göbələk xəstəliyinin qarşısını almaq üçün müxtəlif vasitələr yaratmışlar.

Bəzi parazit göbələklər heyvan və insanların dərisində, daxili orqanlarında çətin sağalan göbələk xəstəlikləri əmələ gətirir. Bu göbələklərdən qorunmaq üçün gigiyena qaydalarına əməl etmək vacibdir. Başqa şəxslərin ayaqqabısını və paltarlarını geyinmək düzgün deyil. Bu zaman xəstəlik-törədən göbələklər asanlıqla bir insandan başqasına keçə bilər.

1. Mikroskopik göbələklərdən yeyinti sənayesində necə istifadə olunur?
2. Göbələklərin hansı xüsusiyyətləri onları bitkilərlə yaxınlaşdırır?
3. Göbələklərin heyvanlara bənzəyən xüsusiyyətləri hansıdır?
4. Göbələklər insan və heyvanların hansı orqanlarında xəstəliklər yaradır?
5. Ərzaqların saxlanma qaydalarını dəftərinə yaz.
6. «Göbələklərin həyat üçün əhəmiyyəti» adlı təqdimat hazırla.

*Parazit — başqa bir orqanizmin üzərində və ya içində yaşayıb onun hesabına qidalanan bitki, göbələk və ya heyvan

Düşünmək olar ki, həşəratlar olmasa idi, daha yaxşı olardı. Amma elə deyil. Yer üzündə həyatın davam etməsi üçün həşəratlar da lazımdır. Bilirsənmi niyə? Mövzu bu məsələyə aydınlıq gətirir. Oxusan, həşəratların əhəmiyyətini öyrənərsən.

Bəzən insanlar bakteriya kimi həşərat sözünü də mənfi mənada işlədirlər. Bəlkə də, bu ondan irəli gəlir ki, gündəlik həyatımızda tez-tez rastlaşdığımız həşəratların çox növü ziyanvericidir. Milçək ən çox natəmiz yerlərdə, zibilliklərdə uçur. Zibillikdə isə çoxlu xəstəliktörədən mikroorqanizmlər mövcuddur. Onlar antisanitariya şəraitində asanlıqla çoxalır. Xəstəliktörədicilər milçəyin qanadlarına, ayağına, bədəninə yapışır. Sonra milçək uçub qida məhsullarının üzərinə qonur. Onun özü ilə gətirdiyi xəstəliktörədicilər qida məhsullarına düşür. Belə qida məhsulunu yeyən insan isə xəstələnir.

Yəqin ki, ağcaqanadı tanıyırsan. Ağcaqanadlar rütubətli yerlərdə daha çox olur. Malyariya, sarıqızdırma adlanan xəstəliklər ağcaqanadların daşdığı xəstəlik törədən mikroorqanizmlər vasitəsilə bir insandan digərinə keçir. Xəstə insanı sancmış ağcaqanad sağlam insanı sancanda onun xəstələnməsinə səbəb olur.

Birələr isə daha qorxunc xəstəlik olan taun xəstəliyini yayırlar. Birələrin insan, it, pişik birələri kimi müxtəlif növləri var. Keçmişdə taun xəstəliyi bir neçə dəfə çox geniş yayılmış və ölkələri bürüyərək yüz minlərlə insanın ölümünə səbəb olmuşdur. Saydıqlarımızdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, həşərat elə ziyanverici deməkdir. Amma nəticə çıxarmağa tələsmə. Faydalı həşəratlar da var. Sən hələ birinci sinifdən, bəlkə də, lap əvvəldən arı ilə tanışsan. Arı da həşəratdır. Amma gör o necə zəhmətkeş canlıdır. Arı balını min bir dərddin dərmanı adlandırırlar. Bal çox faydalı qida məhsuludur.

çəyirtkə

mayböcəyi

qarışqa

tarakan

dəvədəlləyi

ağcaqanad

şəkil 1. Həşəratlar

şəkil 2. Arı şanı

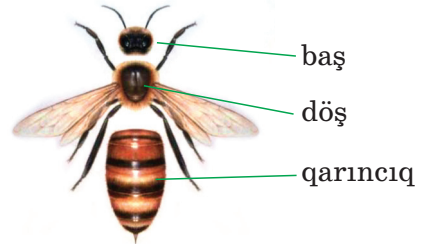

şəkil 3. İpəkqurdu və onun baraması

İnsanlar qədim zamanlardan təbii ipək almaq üçün ipəkqurdu bəsləyirlər. İpəkqurdunun sarıdığı baramadan nazik saplar alır, zərif ipək parçalar toxuyurlar.

Biz göbələklərdən danışarkən dedik ki, göbələklərdə həşəratlarda olan xitin maddəsi var. Həşəratların bədənini xaricdən xitindən təşkil olunmuş təbəqə ilə örtülmüşdür. Onların bədənini üç hissədən: baş, döş və qarıncıqdan ibarətdir. Başda gözcük və bığcıq olur. Üç cüt ayaqları var. Ayaqlar döş hissəyə birləşir. Uçan həşəratların qanadları döş hissəyə birləşir.

Biz həmişə deyirik ki, təbiətdə gərəksiz canlı yoxdur. Bu, doğrudan da, belədir. Həşəratların bəzi növləri ziyanverici həşəratları məhv edir, bəziləri isə çiçəkləri tozlandırır. Yeni tozcuqları bir çiçəkdən başqa çiçəyə daşıyır. Çiçəklər tozlanmasa, bizim əsas qidalarımız olan meyvə-tərəvəz yetişməz. Hətta ziyanverici həşəratlar belə, təbiətə lazımdır. Çünki onlar bəzi quşların, balıqların və digər heyvanların qidasıdır.

şəkil 4. Həşəratların bədən quruluşu

Bal mikrobları məhv edir. Arılar insanlara təkcə bal deyil, həm də arı südü, çiçək tozu və başqa faydalı məhsullar verir.

1. Həşəratların quruluşu necədir?
2. Hansı həşəratları tanıyırsan?
3. Milçəyi nə üçün zərərli həşərat hesab edirik?
4. Ağcaqanadlar hansı xəstəlikləri yayırlar?
5. Evi, mətbəxi təmiz saxlamadıqda, orada, əsasən, hansı həşəratlar olur?
6. «Arılar» mövzusunda esse yaz.

BALIQLAR

Balıqlar nə üçün sudan kənarda yaşaya bilmirlər? Heç bu barədə düşünmüşənmə? Səbəbini bilmək isəyirsənsə, aşağıdakı mətni oxu.

İnsanların qidasının bir hissəsini də balıq məhsulları təşkil edir. Balıq əti çox faydalı qidadır. Onun tərkibində orqanizmin normal fəaliyyəti üçün vacib olan bir çox elementlər var. Məsələn, balıq ətində çoxlu **yod** var. Orqanizmində yod çatışmayanda insan xəstələnir. Uşaqlara həkimlər balıq yağı içməyi məsləhət görürlər. Çünki balıq yağı uşaqların fiziki cəhətdən sağlam böyüməsinə və zehni inkişafına kömək edir.

Balıqlar barədə biz nə bilirik? Onu bilirik ki, balıqlar suda yaşayır. Bir də onu bilirik ki, balıq əti ləzzətli qidadır. Ona görə də qidalarımızın siyahısında balıq məhsulları da var. Çoxumuz balıq yeməyi xoşlayırıq. Bəzi balıqları yeyəndə bizə diqqətli olmağı tapşırırlar. Çünki boğazımıza **qılçıq*** gedəcəyindən ehtiyat edirlər. Bəzi balıqların isə qılçıqları olmur. Başqa nə deyə bilərik? Aha! Balıqların çoxunun bədənini **pulcuqlarla** örtülüdür. Pulcuqların üzəri seliklə örtüldüyünə görə balıqların bədənini sürüşkən olur. Balıqlar **kürü*** tökməklə çoxalırlar. Balıqların bəziləri çayda, bəziləri dənizdə, bəziləri isə həm çayda, həm də dənizdə yaşayır.

Şəkil 1. Akvariumda balıqlar

***Qılçıq** — əksər balıqların əti içərisindəki incə və ucu iti sümüklər

***Kürü** — suda yaşayan bir çox canlıların çoxalmaq üçün tökdüyü dənşəkili yumurtacıqlar

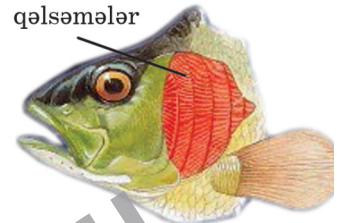

şəkil 2. Balıqlar

Çoxunuz düşünə bilər ki, daha heç nə qalmadı, balıqlara aid olan hər şeyi söylədik. Bəziləriniz isə hələ nələrsə əlavə edə bilər. Amma bu yenə balıqlar haqqında hər şey olmayacaq. Çünki su dünyasının sakinləri olan bu canlılar o qədər müxtəlifdirlər ki, onlar barədə saatlarla danışmaq olar. Balıqları öyrənən ayrıca bir elm də var. Bu elm **ixtiologiya** adlanır.

Biz ağciyərlərimiz vasitəsilə tənəffüs edirik, yəni nəfəs alıb-veririk. Balıqların isə ağciyərləri yoxdur. Balıqlar **qəlsəmələri** ilə tənəffüs edirlər. Balığın qəlsəmələri onun başında yerləşir. Onlar oksigeni qəlsəmələri vasitəsilə sudan alırlar. Ona görə də sudan çıxarılmış balıq nəfəs ala bilmir. O, bir qədər çapalayıb tələf olur.

qəlsəmələr

şəkil 3. Balığın qəlsəmələri

İnsan orqanizmində yod çatışmazlığının qarşısını almaq üçün xörək duzunu istehlak edəndə ona yod əlavə edirlər.

1. Balıqların tənəffüs orqanı necə adlanır?
2. Nə üçün balıq ətinə faydalı qida hesab edirlər?
3. Uşaqlara balıq yağı içməyi nə üçün məsləhət görürlər?
4. Balıqlar haqqında mətnə yazılanlardan başqa daha nələri bilirsən?

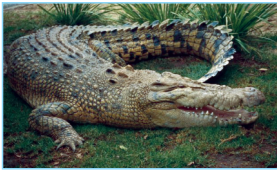
CANLILARIN MÜXTƏLİFLİYİ

Yer üzündə çoxlu sayda canlı növü var. Onlar həddindən artıq müxtəlifdirlər. Səncə, bu qədər canlı növünü hansısa əlamətə görə necə qruplaşdırmaq olar? Alimlər bunu ediblər. Onların bunu necə etdikləri bu mətndə yazılıb.

Balıq suda yaşayır. Amma elə canlılar da var ki, həm suda, həm də quruda yaşayırlar. Yəqin ki, qurbağa görmüsən. Qurbağa suda-quruda yaşayanların ən geniş yayılmış nümayəndəsidir. Suda-quruda yaşayan heyvanlara **amfibilər** də deyirlər. Qurbağadan başqa, amfibilərə salamandra, triton adlı heyvanlar və başqaları daxildir. Suda-quruda yaşayanlar da balıqlar kimi kürü tökməklə çoxalır.

Yaxşı tanıdığın heyvanlardan ilan, kərtənkələ, tısbağa, timsah bəzi xüsusiyyətlərinə görə suda-quruda yaşayanlara oxşasa da, amfibi deyil. Bunlar sürünən heyvanlardır. Bu heyvanlara dünyanın hər yerində rast gəlmək olar. **Sürünənlər** yumurta qoyur, yumurtadan bala çıxır.

timsah

triton

yarasa

pinqvin

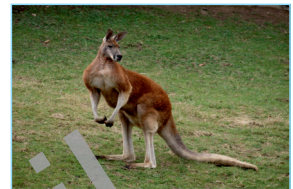
canavar

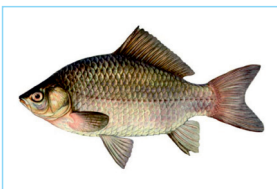
delfin

dənizulduzu

kənquru

balıq

parabüzən

xərçəng

göbələk

bitki

bakteriya

oktopod

ilbiz

şəkil 1. Canlılar

Təbiətdə **quşlar** da geniş yayılmışdır. Quşlar çox müxtəlifdirlər. Quşların qanadları olur. Adama elə gəlir ki, quşlar uçmaq üçün yaranmışlar. Amma, əslində, bütün quşlar uça bilmir. Məsələn, digər quşlar kimi dəvəquşunun, pinqvinin də qanadları var. Amma bu quşların heç biri uça bilmir. Ev quşları: toyuq, ördək, qaz lap qədim zamanlardan əhliləşdirilmiş və uzaq məsafələrə uçmaq qabiliyyətini itirmişlər. Quşlar yumurta qoyur və onun üzərində kürt yatırlar. Amma uça bilən bəzi heyvanlar var ki, onları quşlara aid etmirlər. Yarasa uça bilir, amma quş deyil. O, **məməli** heyvandır. Suda yaşayan canlılar arasında da məməli heyvanlar var. Məsələn, suda yaşasa da, delfin balıq deyil, məməli heyvandır. Məməlilər diri bala doğur və körpə balalarını ana südü ilə qidalandırır. Yeni doğulmuş insan da ana südü ilə qidalanır. Demək, insan da məməlilərə aiddir. Amma insan başqa məməlilərdən fərqli olaraq, düşünür, ətrafı dərk edir, danışır və yaradır.

şəkil 2. Karl Linney

18-ci yüzillikdə İsveç alimi Karl Linney elm aləmində ilk dəfə olaraq təbii varlıqları üç yerə bölmüş, onları belə adlandırmışdı: **minerallar***, bitkilər və heyvanlar. Qurdları, həşəratları, balıqları, suda-quruda yaşayanları, quşları və məməliləri Karl Linney heyvanlara aid etmişdi. Uzun zaman sürünənləri də suda-quruda yaşayanlar, göbələkləri isə bitki hesab etmişlər. Sonralar elm inkişaf etdi. Alimlər Karl Linneyin elmi görüşlərini inkişaf etdirdilər. Onlar canlılar aləmini bakteriyalara, göbələklərə, bitkilərə və heyvanlara böldülər. Heyvanlar aləmini **onurğasızlara** və **xordalılara** (onurğalılara) ayırdılar. Qurdlar, həşəratlar, xərçənglər və molyusklar onurğasızlara aid olundu. Balıqlar, suda-quruda yaşayanlar, sürünənlər, quşlar və məməlilər isə xordalılara aid edildi.

Bütün oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, təbiətdə gərəksiz canlı yoxdur. Yer üzərindəki həyatın varlığı bütün canlı aləmin qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır.

CANLILAR ALƏMİ				
Bakteriyalar	Göbələklər	Bitkilər	Heyvanlar	İnsan

* **Mineral** — faydalı qazıntı

1. Balıqlarla suda-quruda yaşayanların oxşarlığı nədir?
2. Sürünənlərin və quşların hansı oxşar cəhəti var?
3. Xorda nədir?
4. İnsanı nə üçün məməlilərə aid edirlər?
5. Öyrəndiklərinə əsaslanaraq tanıdığın canlıları qruplaşdır.

İNSAN ƏTRAF ALƏMİ DƏRK EDİR

İnsan görür, eşidir, dad bilir, qoxunu hiss edir. Bu duyğular heyvanlarda da var. Hətta heyvanlar var ki, bu duyğuların bəziləri onlarda insanınkindən da güclü inkişaf etmiş olur. Amma nə üçün canlılar arasında yalnız insan ətraf aləmi dərk edir? Bunu öyrənmək üçün bu mətni diqqətlə oxu.

Ətrafı dərk etməkdə insanın duyğu orqanları böyük rol oynayır. Duyğu orqanlarımız bunlardır: **göz, qulaq, dil və burun**. Bundan başqa, bizim **la-misə** deyilən bir duyğu hissimiz də vardır. Bu, toxunmaqla hissetmədir. İnsan gözü ilə ətrafındakı varlıqları, onların rəngini, ölçüsünü, formasını görür.

Qulağı insana ətraf aləmdə müxtəlif səsləri duymağa imkan verir. O, eşitmə duyğusunun köməyi ilə insanların, texnikanın, təbiət hadisələrinin yaratdığı səsi bir-birindən ayırır, musiqi dinləyib zövq alır.

İnsanın danışiq üzvlərindən biri olan dil həm də əsas dadbilmə orqanıdır. Dilimiz vasitəsilə biz acını, turşu, şirini və başqa dadları bir-birindən ayırır.

Burnumuz vasitəsilə nəfəs alıb nəfəs veririk, yəni tənəffüs edirik, həm də ətrafımızdakı qoxuları hiss edirik. Qoxubilmə duyğusu insan üçün çox mühümdür. Bu duyğunun köməyi ilə biz gözəl ətri hiss etməklə bərabər, bəzi təhlükə əlaməti olan qoxuları da alırıq. Məsələn, yanq iyi hiss edərkən yangın təhlükəsi olan yerləri nəzərdən keçiririk. Qaz iyi hiss edərkən biz ehtiyat tədbirləri görür, dərhal qapı-pəncərəni açır və böyükləri xəbərdar edirik.

Əşya və varlıqlara toxunmaqla biz sərti yumşaqdan, istini soyuqdan, bərki boşdan ayıra bilirik. Bütün bu duyğular heyvanlarda da var. Məsələn,

şəkil 1. Dadbilmə

şəkil 2. Qoxubilmə

şəkil 3. Görmə

şəkil 4. Eşitmə

qartalın uzağı görmə qabiliyyəti, itin iybilmə qabiliyyəti insanınkindən dəfələrlə güclüdür. Bir çox heyvanlar insandan daha yüksək eşitmə qabiliyyətinə malikdirlər. Amma bütün bu üstünlüklər həmin heyvanları insanlardan daha bacarıqlı, daha ağıllı etmir. Bu nə üçün belə olur? Bu ona görə belədir ki, insanın sinir sistemi balıqların, sürünənlərin, quşların və digər məməlilərin sinir sistemindən daha yaxşı inkişaf etmişdir. İnsanın beyni digər canlıların beynindən həm ölçüsünə, həm də quruluşuna görə fərqlənir.

İnsanın beyni onun bütün həyatını idarə edir. Beynin normal fəaliyyəti sayəsində insan görür, eşidir və ətrafında baş verənləri anlayır. Gördüklərini, eşitdiklərini, dərk etdiklərini yadda saxlayır. Heyvanlar görüb eşitsə də, ətrafda baş verənləri insan qədər dərk etmir.

Digər canlılardan fərqli olaraq, insan öz fəaliyyətini ardıcıl nizamla qurur. Başqalarının təcrübəsindən istifadə edir. Bacarıqlarından yararlanır. Cürbəcür planlar qurur və yaradıcılıqla məşğul olur. O, hətta görmə, yaxud eşitmə duyğusundan məhrum olsa belə, digər duyğu orqanlarının köməyi ilə ətraf aləmi dərk edir.

1. İnsan ətraf aləmi nəyin sayəsində dərk edir?
2. Hansı heyvanlara təlim vermək daha asandır?
3. İnsanın hansı fəaliyyətləri onun ətraf aləmi dərk etməsinin nəticəsində yaranır?
4. Müxtəlif meyvələrdən dilimlər kəsib bir qabda qarışdır. Sonra gözlərini bağla və dilimlərdən yeməklə onların hansı meyvə olmasını müəyyən et.
5. «İnsan ali varlıqdır» adlı esse yaz.

AZƏRBAYCAN–YURDUM MƏNİM

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN

Hər bir dövlətin öz rəmzləri var. Müstəqil Azərbaycanımızın rəmzləri nə zaman yaranmışdır? Bu haqda daha geniş məlumat almaq istəyirsənsə, bu mətni oxu.

Vətənim Azərbaycandır. Bu sözü hər bir azərbaycanlı qürurla söyləyir.

Dünyada elə ölkələr var ki, ərazisi Azərbaycanın ərazisindən dəfələrlə böyükdür. Elə ölkələr də var ki, Azərbaycanın ərazisi onların ərazisindən böyükdür. Vətənin böyüyü-küçüyü olmur. Vətənin insan özü seçmir. Yaşadığın yeri seçə bilərsən, ancaq vətəni seçmək mümkün deyil. Bu torpaqda doğulub böyüyən hər bir insan Azərbaycana sadıq olmağa borcludur. Vətənə xəyanət edən insan öz **əcdadlarına***, valideynlərinə və özünə xəyanət etmiş olur.

Azərbaycan **Demokratik*** Respublikası 1918-ci il mayın 28-də yaradılmışdır. Bu respublika Azərbaycan Xalq **Cümhuriyyəti*** adlanırdı.

9 noyabr 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti «Milli bayraq haqqında» Qərar qəbul etdi. İndi biz hər il noyabrın 9-da Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı Gününü qeyd edirik. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Azərbaycanın dövlət gerbi və Milli himni haqqında da qərar qəbul etmişdi. Lakin gerbi və himni təsdiq etməyə macal olmadı. Çünki yarandıqdan 23 ay sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildi. Ölkəmiz 71 il Sovetlər Birliyinin tərkibində qaldı. Bu birliyə Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, Belarus, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və başqa respublikalar daxil idi. 1991-ci il 18 oktyabrda Azərbaycan Sovetlər Birliyinin tərkibindən çıxaraq müstəqil-

* **Əcdad** — ulu babalar

* **Demokratik** — xalq hakimiyyətinə əsaslanan

* **Cümhuriyyət** — respublika

Azərbaycan Respublikasının bayrağı, gerbi və himni Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini təcəssüm etdirən müqəddəs rəmzlərdir.

*Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri*

şəkil 1. Azərbaycanın dövlət rəmzləri

liyini bərpa etdi. Ona görə də xalqımız hər il 18 oktyabrı Müstəqillik Günü kimi qeyd edir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa edəndən sonra, 1992-ci il mayın 27-də «Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında» Qanun qəbul edildi. 1919-cu ildə musiqisini Üzeyir Hacıbəylinin, sözlərini şair Əhməd Cavadın yazdığı «Azərbaycan marşı» Dövlət himnimiz oldu.

1993-cü il yanvarın 19-da isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hazırlanmış gerb müəyyən dəyişikliklərlə təsdiq edildi.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası onun əsas qanunudur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il 12 noyabrda ümum-xalq səsverməsi ilə qəbul edilmişdir. Konstitusiyamızda ölkəmizin vətəndaşlarının hüquq və azadlıqları müəyyən olunmuşdur.

Konstitusiyamıza görə, Azərbaycan dövləti demokratik respublikadır. Dövlətimizə prezident başçılıq edir. Dövlətimizin ərazisi toxunulmazdır. Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini və müdafiəsini onun Silahlı Qüvvələri təmin edir. Dövlət dilimiz Azərbaycan dilidir. Pul vahidimiz Azərbaycan manatıdır. Qanunlarımızı Milli Məclis qəbul edir.

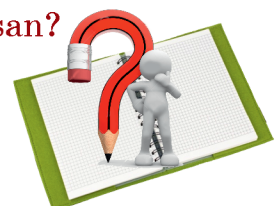
Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 125 nəfər deputatdan ibarətdir. Bu deputatlar xalq tərəfindən seçilir. Ona görə onlara millət vəkili də deyirlər.

Konstitusiyamızda bayrağımızın ölçüləri, rəngləri, üzərindəki təsvirlərin necə olması göstərilmişdir. Azərbaycan bayrağının eni onun uzunluğunun yarısına bərabərdir. Biz bayrağımızın şəklini çəkəndə, yaxud onu rəngli kağızlardan hazırlayanda ölçülərinin nisbətini pozmamalıyıq. Bayrağımızı, eləcə də gerbimizi təsvir edərkən onun elementlərini, himnimizi oxuyarkən mətnin sözlərini dəyişmək olmaz.

şəkil 2. Məktəbin qarşısında

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nə vaxt qurulmuşdur?
2. Dövlət gerbimiz nə vaxt yaranmışdır?
3. Dövlət himnimizin sözlərində hansı fikirlər ifadə olunmuşdur?
4. Bayrağımız hansı binaların qarşısında asılır?
5. Dövlət gerbinin təsviri ilə hansı sənədlərdə qarşılaşmışsan?
6. Azərbaycanın Dövlət himni hansı tədbirlərdə səslənir?
7. «Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir» adlı təqdimat hazırla.

Bundan əvvəlki mövzuda öyrəndin ki, Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə yaranmışdır. Səndə, təbii, bir sual yarana bilər: bəs bundan qabaq Azərbaycan yox idi mi? Əlbəttə, var idi! 1918-ci il onun müstəqil dövlət olduğunu bütün dünyaya bəyan etdiyi tarixdir. Bu tarixdən əvvəl Azərbaycanda nələrin olması sənün üçün maraqlıdırsa, bu mətni də oxu.

Tarixin təkərini geri fırlatmaq mümkün olsa idi, biz yüz il əvvəlki Azərbaycana səyahət edərdik. Köhnə Bakını gəzərdik. Üz-gözü, üst-başı neftə bulanmış fəhlələrin neft quyularını necə qazdığına baxardıq. O zaman burada çoxlu neft olduğunu eşidən əcnəbi sahibkarlar varlanmaq üçün Bakıya gəlirdilər.

Bir az da keçmişdə Bakı şəhəri Azərbaycan xanlıqlarından birinin paytaxtı idi. İndi tarixi abidə kimi qorunan Şirvanşahlar saray kompleksində xan və onun ailəsi, saray adamları yaşayırdılar. Qala divarları ilə əhatə olunmuş sarayda əyninə uzun arxalığ geyinmiş, başına əmmamə qoymuş əyanlar gəzişirdilər. Xan isə yaxın adamlarını başına yığıb qonşu xanlıqlarla münasibətlərdən danışır. O zaman Azərbaycanda Şamaxı, Şəki, Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Lənkəran, Təbriz, Ərdəbil və başqa xanlıqlar var idi.

Bir az da keçmişə gedək. Hələ nə xanlar, nə də xanlıqlar var. Azərbaycan torpaqları bütünlüklə Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı böyük Səfəvi dövlətinin tərkibindədir. Şah İsmayıl dövləti idarə etməklə yanaşı, gözəl şeirlər də

şəkil 2. Keçmişdə bazar meydanı

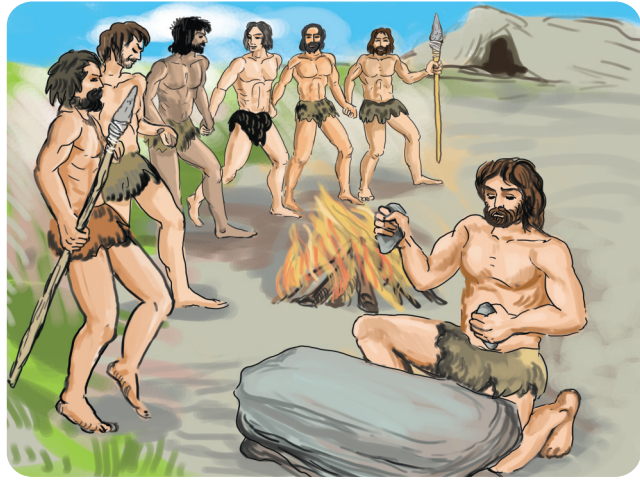
şəkil 1. Müasir Bakı

yazırdı. O, dahi Nizami Gəncəvidən, Nəsimidən sonra yaşamış görkəmli Azərbaycan şairidir.

Nizami Gəncəvi Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin çiçəkləndiyi dövrdə yaşayıb-yaratmışdır. Bu o zamanlar idi ki, böyük Azərbaycan memarı Əcəmi Naxçıvani məşhur Möminə xatun türbəsinə, Yusif ibn Küseyir türbəsinə tikmişdi. Dövrümüzə gəlib çatan bu tikililər bu gün nadir tarixi abidə kimi dövlətimiz tərəfindən qorunur.

şəkil 3. Qədim insanların məişəti

şəkil 4. Qədim insanların rəqsi

Bir az da tarixin dərinliyinə enirik. Qədim Azərbaycan dövləti Albaniyanın mövcud olduğu dövrlərə çatırıq. Albaniya hökmdarı Cavanşiri görürük. O öz ölkəsinin azadlığı uğrunda igidlilə vuruşur. Bir az da keçmişə gedirik. İslam dininin Azərbaycanda yenidən yayıldığı vaxtlardır. Şəhər və kəndlərimizdə yadelli insanlar dolaşır. Onlar ərəb dilində danışır. Tez-tez Həzrəti Məhəmmədin adını çəkirlər. Sonra biz daha keçmişə gedirik. Qarşımızda qədim insanların yaşadığı dövrün mənzərələri açılır. Qədim rəssamlar Qobustan qayalarına rəsmlər çizirlər. Biz də ayaq saxlayıb onlara baxırıq. Qobustan qayaüstü təsvirləri indi də **Qobustan Dövlət Tarix və Bədii Qoruğunda** tarixi abidə kimi qorunur. Bundan daha qədimlərdə isə ilk insanların **Azıx mağarasında*** yaşadığı vaxtlardır. Tarixi abidələr keçmişdə baş verən hadisələri öyrənməkdə bizə kömək edir. Ona görə də hər bir xalq öz tarixi abidələrini qorumağıdır. Bunlar xalqın **milli-mədəni irsidir***.

* **Azıx mağarası** — Azərbaycanda, Qarabağda, Füzuli rayonunun ərazisində yerləşən qədim mağara

* **İrs** — əvvəlki dövrlərdən, əsrlərdən qalmış mədəniyyət əsərləri

1. Şirvanşahlar saray kompleksi nə üçün dövlətimiz tərəfindən qorunur?
2. Möminə xatun türbəsinə kim tikmişdir?
3. Cavanşir kim idi?
4. Mətnə təsvir olunan hadisələri keçmişdən başlayıb indiyə qədər ardıcılıqla düz.
5. 100 ildən sonra Azərbaycanın şəhər və kəndləri necə dəyişəcək? Sən bunu necə təsəvvür edirsən? Fikirlərini yaz.
6. Şəkil 3 üzrə qədim insanların məşğuliyyəti haqqında danış.

Azərbaycanın Milli ordusu nə zaman və necə yaranmışdır? Onu yaradanlar necə insanlar idilər? Bu suallara cavab tapmaq üçün aşağıda verilmiş mətni oxu.

şəkil 1. Səməd bəy Mehmandarov

şəkil 2. Əli ağa Şıxlinski

Hər bir dövlətin ərazisi, sərhədləri olur. Ərazisini və sərhədlərini qorumaq üçün dövlətin orduya ehtiyacı vardır. Ona görə də Azərbaycan Demokratik Respublikası yarandıqdan azca sonra, yəni 1918-ci il iyunun 26-da onun Milli Ordusu da yaradıldı. Gənc Azərbaycan dövlətinin qorunmağa böyük ehtiyacı var idi. Çünki mart ayından başlayaraq erməni quldur dəstələri Azərbaycanda qırğın və talanlar törədirdilər. Ona görə də Milli Ordumuzun yaranması xalqı çox sevindirdi. Azərbaycan hökuməti ordunu yaratmaq işini bacarıqlı təşkilatçı general-leytenant Səməd bəy Mehmandarova tapşırırdı. Bu çətin işdə ona təcrübəli hərbiçi Əli ağa Şıxlinski kömək etdi. Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, Əli ağa Şıxlinski isə onun müavini oldu. Onların hər ikisi öz xalqını ürəkdən sevən vətənpərvər azərbaycanlı idilər.

Azərbaycan dövləti hələ yenidən yaranmışdı. Ona görə də dövləti və ordunu saxlamağa vəsait çatışmırdı. Əsgərlər çox pis şəraitdə yaşayırdılar. Hərbi sahədə təcrübə yox idi. General Səməd bəy deyirdi ki, pis şəraitdə yaşayan əsgər vətəni qoruya bilməz. Çünki ac, çılpaq, tez-tez haqsız və ədöyülən əsgərdə qürur hissi məhv olur. Vətənin əsgəri isə qürurlu olmalıdır.

1920-ci ilin əvvəlində artıq Milli Ordumuzda qatar, təyyarə, zirehli avtomobil, hərbi gəmiləri var idi.

şəkil 3. Yeni yaranmış Azərbaycan ordusunun əsgərləri. 1918-ci il

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası **öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədilə** silahlı qüvvələrini yaradır.

şəkil 4. Müasir Azərbaycan əsgərləri

Azərbaycan Sovet imperiyasının tərkibinə qatılandan sonra onun Milli Ordusu ləğv edildi. Çünki Sovetlər Birliyinə daxil olan ölkələrin bir ümumi ordusu — Sovet ordusu var idi.

Azərbaycan Respublikası yenə müstəqildir. İndi onun qüdrətli Milli Ordusu vardır. Xalqımız hər il 26 iyunda Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Gününü təntənə ilə qeyd edir. Milli Ordumuzun hərbi paradı keçirilir.

Azərbaycan xalqı müharibə istəmir. Müharibə ölkənin inkişafına ziyan vurur. İnsanlar ölür, şikəst olur. Amma, bəzən dövlət və xalq müharibə tərəfdarı olmasa da, müharibəyə cəlb edilir. Ölkəmiz Ermənistan Respublikası ilə müharibə vəziyyətindədir. Çünki ərazimizin bir hissəsi Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuşdur. Azərbaycan bu müharibədə çoxlu şəhid vermişdir. Respublikamızın hər rayonunda Şəhidlər xiyabanı vardır. Bu gün Milli Ordumuz işğal olunmuş torpaqlarımızı müharibə yolu ilə azad etməyə qadirdir. Amma biz çox istəyirik ki, torpaqlarımızı dinc yolla, yeni danışıqlar yolu ilə azad edək.

şəkil 5. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin emblemi

1. Azərbaycan ordusu nə vaxt yaranmışdır?
2. Azərbaycan Demokratik Respublikasının ordusuna ilk dəfə kim rəhbərlik etmişdir?
3. Azərbaycan xalqı nə üçün torpaqlarını azad etməkdə dinc yola üstünlük verir?
4. «Milli ordumuz dünən və bu gün» adlı kiçik inşə yaz.

İnsan öz qonşuları ilə mehriban dolanmaq istəyir. Ölkələrin də qonşuluğu insanların qonşuluğuna bənzəyir. Sən Azərbaycana qonşu olan dövlətlər haqqında nə bilirsən?

Atalar deyiblər ki, yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır. Amma bunu yaxşı qonşu haqqında deyiblər. Pis qonşu öz qonşusuna yalnız narahatlıq yaradır. Doğrudan da, qonşular nə qədər mehriban dolansalar, həyatları bir o qədər dinc olar. Bir-birlərinə kömək edər, çətinə düşəndə bir-birlərinə arxalanarlar. Amma, əgər yola getməsələr, bu onların ikisi üçün də pisdır.

Azərbaycan Respublikası quruda beş ölkə ilə həmsərhəddir. Bunlar Türkiyə Respublikası, Rusiya Federasiyası, İran İslam Respublikası, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarıdır. Respublikamızdan şərqdə isə Xəzər dənizi yerləşir. Azərbaycan Respublikası öz qonşuları ilə mehribanlıq və dostluq şəraitində yaşamağa çalışır.

Rusiya Federasiyası Azərbaycandan şimalda yerləşir. Bu ölkənin Azərbaycanla həmsərhəd olan ərazilərində azərbaycanlıların sıx yaşadığı çoxlu yaşayış məntəqələri var.

şəkil 1. Azərbaycana qonşu dövlətlər

İran İslam Respublikası Azərbaycandan cənubda yerləşir. Bu dövlətlə sərhədimizdə Şərqi və Qərbi Azərbaycan **ostanı*** adlanan ərazi vahidləri vardır. Qədim zamanlardan bu ərazilərdə, əsasən, azərbaycanlılar yaşayırlar.

Gürcüstan dövləti Azərbaycandan qərbdə yerləşir. Burada xeyli azərbaycanlı öz ata-baba yurdu olan Borçalıda yaşayır.

İndi Ermənistan Respublikası adlanan ərazi tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadığı torpaqlardır. Zaman keçdikcə onları zorla öz yurduvalarından qovmuşlar. Hazırda Ermənistan Respublikasında bir nəfər də Azərbaycan türkü yaşamır.

Ölkəmiz cənub-qərbdən qardaş Türkiyə Respublikası ilə həmsərhəddir. Türkiyə Azərbaycanın ən yaxın dostudur.

Azərbaycanda rus, yəhudi, gürcü və başqa millətlərin nümayəndələri yaşayırlar. Onlar ölkəmizin bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır. Azərbaycan dövləti millətindən və dinindən asılı olmayaraq, vətəndaşlarına fərq qoymur. Ölkəmizdə insanlar arasında ayrı-seçkilik yoxdur. Azərbaycanlılar qeyri millətdən olduğu, yaxud başqa dinə inandığı üçün insanlara düşmən münasibət bəsləmir. Bu isə xalqımızın yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən xəbər verir. Azərbaycanlılar duz-çörəyi müqəddəs tutur. Qonşuluq etdiyi, çörək kəsdiyi insana xəyanət etməyi ata-babalarımız həmişə böyük günah sayıblar.

*Ostan — vilayət

1. Azərbaycan hansı ölkələrlə qonşudur?
2. Azərbaycanla Ermənistan arasındakı münasibətlər nə üçün pozulmuşdur?
3. Azərbaycanlılar qeyri millətlərə və başqa dinə inanan insanlara necə münasibət bəsləyirlər?
4. «Duz-çörəyə xəyanət» nə deməkdir? Azərbaycanlılar bunu nə üçün günah sayırlar?
5. Aşağıda verilmiş pullar hansı ölkələrə aiddir? Onlardan qonşu ölkələrə aid olanların adını müəyyənləşdirib dəftərinə yaz.

Azərbaycan təbiətində neçə bitki, neçə heyvan növü var? Dövlətimiz Azərbaycan təbiətinin qorunması üçün nə edir? Bu mətnə sən bu suallara cavab tapa bilərsən.

Yer kürəsində illər boyu yağış düşməyən, qar yağmayan yerlər var. Biz isə yazın ilıq nəfəsini duyur, yayın istisində bolluca günəşlənir, qızıl payızın gözəlliyini, qışın bəyaz qarını görürük. Azərbaycanda başıqarlı dağlar, geniş yaşıl düzənliklər var. Böyük Qafqazda Bazardüzü, Şahdağ, Tufandağ, Babadağ, Kiçik Qafqazda Qapıcıq, Gamışdağ, Dəlidağ Azərbaycanın ən uca dağları və dağ zirvələrindəndir.

şəkil 1. Bazardüzü zirvəsi

Kür və Araz Azərbaycanın ən böyük çaylarıdır. Bu çaylar Türkiyə dağlarından axıb gəlir, Azərbaycanın ərazisində birləşərək Xəzər dənizinə tökülür. Arazla Kürün qovuşduğu yerə xalq arasında «Suqovuşan» deyirlər. Suqovuşan Sabirabad rayonunun ərazisindədir. Kür və Araz çaylarından başqa, Qanıx, Qabırri, Samur Azərbaycanın ən böyük çaylarıdır.

Azərbaycanda meşələrin sahəsi çox deyil, amma Azərbaycanın bitki örtüyü çox zəngindir. Respublikamızda təxminən 4500 bitki növü var. Azərbaycan ərazisində təbii şəraitin müxtəlifliyi heyvanlar aləminin də zənginliyinə səbəb olmuşdur.

şəkil 2. Dağ çayı

Uzun illər insanların fəaliyyəti nəticəsində təbii şərait bir çox bitki və heyvan növlərinin yaşaması üçün əlverişsiz hala düşmüşdür. Bəzi bitki və heyvan növlərinin nəsli kəsilmək üzrədir. Azərbaycan dövləti nadir bitki və heyvan növlərini qorumaq məqsədilə qoruqlar, milli parklar və yasaqlıqlar yaratmışdır. Ölkəmizin təbiətinin mühafizəsində Zaqatala, Qızılğac, İlisu, Bəsitçay və digər dövlət təbiət qoruqlarının böyük rolu var. Qoruqların ərazisi ciddi mühafizə olunur. Kənar şəxslərin qoruq ərazisinə girməsinə icazə verilmir. Azərbaycan dövləti tərəfindən respublikamızın ərazisində Altıağac Milli Parkı, Abşeron Milli Parkı, Göygöl Milli Parkı və başqa milli parklar yaradılmışdır. Respublikamızda Şəki, Qarayazı-Ağstafa,

İsmayılı, Qusar, Arpaçay kimi dövlət təbiət yasaqlıqları da fəaliyyət göstərir. Yasaqlıqlara və milli parklara isə təbiətə ziyan vurmamaq şərti ilə xüsusi icazə almadan da girmək olar.

şəkil 3. Şərq çınarı

Bəsitçay Dövlət Qoruğunda nadir Şərq çınarı mühafizə olunur.

şəkil 4. Göygöl Milli Parkı

Burada bir çox canlılar, o cümlədən marallar mühafizə olunur.

şəkil 5. Azərbaycanın milli parklarının emblemləri

Nəsli kəsilmək təhlükəsi olan bitki və heyvan növləri Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı Kitab»ına daxil edilmişdir. «Qırmızı Kitab» dövlət sənədidir. Bu sənəddə ölkə ərazisində nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvan və bitki növləri haqqında məlumat verilir.

1. Azərbaycanın ən uca dağ zirvələri hansılardır?
2. Ölkəmizdə hansı çaylar var?
3. Kür və Araz çayları hansı ölkənin dağlarından başlanğıc götürür?
4. Dövlətimiz qoruq, yasaqlıq və milli parkları nə üçün yaratmışdır?
5. Qoruqlar milli park və yasaqlıqlardan nə ilə fərqlənir?
6. Müxtəlif mənbələrdən Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı Kitab»ı haqqında məlumat topla. Tükənməkdə olan heyvanların siyahısını tərtib et. Onların sayının artırılması üçün təkliflərini ver.

Xəzəri nə üçün sevirik? Onun hansı sərvətləri var? Xəzəri hansı təhlükə gözləyir? Bunun qarşısını necə almaq olar? Bu suallar ətrafında düşünmək üçün bu mövzu sənə kömək edə bilər.

şəkil 1. Abşeron yarımadası

Respublikamız şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatə olunmuşdur. Xəzər, əslində, dünyanın ən böyük **gölüdür**. Ərazisi çox böyük olduğuna və dənizə aid bir çox xüsusiyyətlərinə görə onu **dəniz** adlandırırlar. Dənizin göldən əsas fərqi bilirsənmi nədir? Dənizin okeanla əlaqəsi olur, gölün isə yox. Gölün suyu içməli, yaxud şor-sulu olur, dənizin suyu yalnız duzludur.

Qədim zamanlarda Xəzəri müxtəlif adlarla adlandırmışlar. Kaspi də Xəzərin tarixi adlarından biridir. Bu adların hər ikisi uzaq keçmişdə onun sahilində yaşamış qədim türk tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanın xəritəsində Xəzərin içrilərinə doğru uzanan Abşeron yarımadası aydın görünür. **Yarımada** bir tərəfi quru

ya birləşmiş, üç tərəfdən su ilə əhatə olunan quru sahəsinə deyilir. Respublikamızın paytaxtı Bakı şəhəri Abşeron yarımadasında yerləşir.

Kür, Samur çayları Xəzər dənizinə tökülür. Xəzərə tökülən ən böyük çay isə Rusiyanın ərazisindən axan Volqa çayıdır.

Xəzərdə çoxlu **ada** var. Pirallahı Xəzərin ən böyük adasıdır.

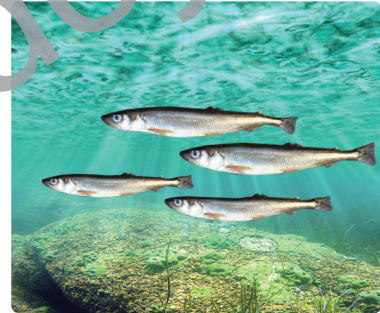
Xəzər dənizində suyun səviyyəsi daim dəyişir. Bir vaxt ar Xəzərin suları Qız qalasına qədər çatırmış. İndi isə dəniz Qız qalasından xeyli aralanıb.

nərə balığı

Xəzər qızılbalığı

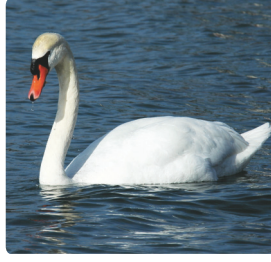

siyənək balığı

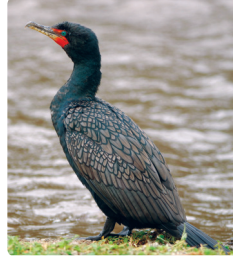
şəkil 2. Xəzər balıqları

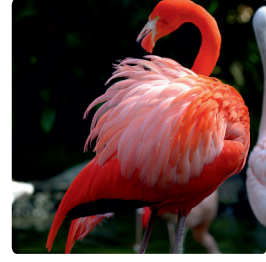
qağayı

qu quşu

sultantoyuğu

qızılgaz

şəkil 3. Xəzərin sahillərində və adalarında yaşayan quşlar

Yay aylarında Xəzərin qızılı qumlu sahilləri insanlarla dolu olur. İnsanlar burada istirahət edir, çimirlir və günəşlənirlər.

Xəzərdən neft də çıxarılır. Bu zaman dənizin sularına xeyli neft qarışır onu çirkləndirir. Üstəlik Volqa və Kür çayları özləri ilə şəhərlərin, zavod və fabriklərin çirkab sularını gətirib Xəzərə tökür. Bakı şəhərinin kanalizasiya suları da Xəzərin Azərbaycan sahillərini çox çirkləndirmişdir. Çirklənmələr nəticəsində dənizin canlılar aləmi ziyan çəkir. Əgər vaxtında tədbir görülməsə, dənizin suları çirklənməkdə davam edər. Orada yaşayan canlılar artıq bu sularda yaşaya bilməyib məhv olar. Bu zaman Xəzər ölü dənizə çevrilər. Buna görə də Azərbaycan dövləti Xəzərin canlılar aləmini qorumaq üçün müxtəlif tədbirlər görür.

Xəzərin özünəməxsus canlılar aləmi var. Burada kilə, nərə, siyənək, xanı və başqa növ balıqlar yaşayır. Xəzərdə nərəkimilərin qiymətli növləri yayılmışdır.

Xəzərin sahillərindəki qayalıqlar qağayıların məskənidir. Bakıda Milli Parkda qağayıları həmişə görmək olar. Xəzərin Azərbaycan sahillərində və adalarda qu quşu, sultantoyuğu, qızılgaz, ördək və başqa su quşları yaşayır. Onlar xırda balıqlarla, sahil bitkiləri ilə qidalanırlar. Xəzərin sularında müxtəlif növ balıqlarla yanaşı, Xəzər suitisi də vardır. Xəzərin canlılar aləmi Azərbaycan dövləti tərəfindən yaradılmış Abşeron Milli Parkında mühafizə olunur.

şəkil 4. Xəzər suitisi

1. Xəritəyə baxıb müəyyən et: Azərbaycan ərazisindən axan hansı çaylar Xəzərə tökülür?
2. Xəzərə tökülən ən böyük çay hansıdır?
3. Xəzərdə hansı balıqlar yaşayır?
4. Xəzərdə yaşayan daha hansı canlıları tanıyırsan?
5. Xəzərin çirklənməsinin əsas səbəbləri hansılardır?
6. Xəzərin çirklənməsinin qarşısını necə almaq olar? Fikirlərini yaz.

Azərbaycanın iqlimi hansı kənd təsərrüfatı bitkilərinin yetişməsi üçün əlverişlidir? Təbii ki, sən bir çox bitkinin adını çəkəcəksən. Amma bu mətni oxusan, bu barədəki biliklərin daha da artacaq.

Tutaq ki, anan sənə üçün limonlu piroq bişirmək istəyir. Bayırda möhkəm qar yağır. Heç evdən çıxmalı hava deyil. Piroq bişirmək üçün isə xeyli ərzaq lazımdır. Ana evdə bu ərzaqlardan hansının olduğunu yoxlayır. Un qabında un var. Deməli, əsas ərzaq var. Piroq üçün şəkər tozu da lazım olacaq. Evdə kifayət qədər şəkər tozu var. Qalır yağ. Yağ da var. Bəs yumurta necə? Məlum olur ki, yumurta da var. Limonsuz limonlu piroq bişirmək olmaz. Mütləq limon lazımdır. Soyuducuda limon da tapıldı. Lap yaxşı! Hər ərzağınız var. Deməli, piroqu bişirməyə başlamaq olar.

Biz bu piroq bişirmək əhvalatını təsadüfən söyləmədik. Sizin evinizdə bu ərzaqlardan biri, yaxud bir neçəsi olmaya da bilər. Amma olmağı daha yaxşı deyilmi? Bizim Azərbaycanımız, bax belə bir evə bənzəyir. Burada nə istəsən, tapmaq olar.

şəkil 1. Sünbül və buğda

şəkil 2. Üzüm bağı

Azərbaycanın iqlimi müxtəlif növ bitkilər əkilib-becərmək üçün əlverişlidir. Azərbaycanda insanlar taxıl əkməyi çox qədim zamanlarda öyrənmişlər. Qədim insanların yaşayış məskənlərində aparılan qazıntı işləri zamanı alimlər küplərdə saxlanan buğda ehtiyatı aşkar etmişlər. Azərbaycanın iqlimi taxıl əkini üçün əlverişlidir. Respublikamızda böyük taxıl sahələri var. Bu sahələrdə yazda və payızda taxıl əkilir. Azərbaycan alimləri məhsuldar buğda növləri yetişdirmişlər. Azərbaycan torpaqlarında arpa, çovdar, pambıq, üzüm, çay, limon, zeytun, çəltik kimi bitkilər yaxşı inkişaf edir.

Ölkəmizdə bağ-bostan məhsulları yetişdirmək üçün də yaxşı şərait və münbit torpaq var.

şəkil 3. Pambıq tarlası

şəkil 4. Çay plantasiyası

Azərbaycanın bəzi rayonlarında pambıqçılıq, bəzilərinə də üzümçülük üçün əlverişli şərait vardır. Lənkəranda çay plantasiyaları var. Burada yetişdirilən ətirli Azərbaycan çayı süfrələri bəzəyir. Çayın ayrılmaz dostu olan şəkərin hazırlandığı şəkər çuğunduru da, ona xüsusi dad verən limon da respublikamızda yetişir. Quba alması, Göyçay narı ilə məşhurdur. Gədəbəydə çox keyfiyyətli kartof yetişir.

Ölkəmizdə müxtəlif heyvandarlıq məhsulları da istehsal olunur. Qoyun əti və süd məhsulları Azərbaycan mətbəxində çox istifadə olunduğu üçün heyvandarlıq təsərrüfatları daim genişlənir. Azərbaycanın südü, qatığı, qaymağı, kəsmiyi, bir sözlə, bütün süd məhsulları çox ləzzətlidir.

Təbiət doğma Azərbaycanımızdan heç nəyi əsirgəməyib.

Bu nemətlərin əsas mənbəyi torpaqdır. Biz torpağın qayğısını çəkməliyik. Torpağa qayğı göstərməsək, torpaqlarımız səhraya çevrilər. Məhsuldarlıq aşağı düşər. Bunun qarşısını almaq üçün Azərbaycan dövləti «Torpaqların münbitliyi haqqında» Qanun qəbul etmişdir. Dövlət torpaqlardan istifadəyə və onların mühafizəsinə də nəzarət edir.

1. Azərbaycanda hansı kənd təsərrüfatı bitkiləri yetişdirilir?
2. Azərbaycanda qədim dövrlərdə buğda əkilməsinə hansı faktlar sübut edir?
3. Respublikamızda hansı heyvandarlıq sahələri var?
4. Azərbaycan dövləti torpaqların mühafizəsi üçün hansı işləri görür?
5. Ölkəmizdə daha hansı təbii nemətlər var? Mətnə adı çəkilməyən təbii nemətlərin adlarını yaz.

Təbiətin qoynunda olanda çəmənlərdə atılıb-düşür, oynayırısan. Amma heç vaxt çəmənlərdə tonqal qalama. Çünki burada çox qiymətli dərman bitkiləri, nəsli kəsilməkdə olan ot bitkiləri ola bilər. Azərbaycanın başqa sərvətləri də var, bunlar hansılardır? Mətni oxusan, bilmədiklərini öyrənər, unudulanları isə əlavə edə bilərsən.

Hər bir ölkənin yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri var. Torpağımızın altında və üstündə nə varsa, hamısı Azərbaycanın sərvətidir. Yurdumuzda dəmirağac, eldar şamı, saqqızağacı kimi qiymətli, nadir ağaclar bitir. Kür çayı boyunca uzanan Tuqay meşələrində qovaq, söyüd, qarağac və s. ağaclar var. Meşə, çöl və dağlarımız qiymətli dərman bitkiləri ilə zəngindir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində biyan, çaytikanı, sumaq, kəklikotu, yovşan, boymadərən, zirə, cirə və başqa şəfalı bitkilər geniş yayılmışdır.

biyan

yovşan

çaytikanı

itburnu

şəkil 1. Dərman bitkiləri

Yerüstü sərvətlərindən başqa, ölkəmizin çoxlu yeraltı sərvətləri də vardır. Yeraltı sərvətlər dedikdə, ilk növbədə, neftin və təbii qazın adını çəkməliyik. Çünki Azərbaycana ən çox şöhrət gətirən yeraltı sərvəti onun neftidir. Lap qədim zamanlardan Azərbaycan neft diyarı kimi tanınır. Dəvə karvanları neft yüklənmiş tuluqları başqa ölkələrə daşıyırdı. Bu gün də Azərbaycanda həm quruda, həm də dənizdə zəngin neft və təbii qaz

şəkil 2. Fəlciq vulkanı

şəkil 3. Müalicəvi su

şəkil 4. Yerdən çıxan təbii qaz

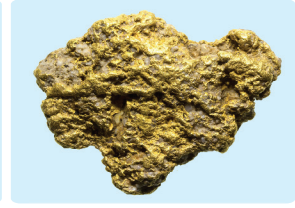
mis

alüminium

daş duz

qızıl

şəkil 5. Minerallar

yataqları var. Müəyyən edilmişdir ki, neft-qaz yataqları ilə palçıq vulkanlarının əlaqəsi var. Palçıq vulkanları Abşeron yarımadasında daha çox yayılmışdır. Azərbaycan palçıq vulkanlarının sayına görə dünyada birinci yeri tutur. Vulkanların gili, palçığı və həmçinin buradan əldə edilən su bir çox xəstəlikləri müalicə etmək gücünə malikdir.

Yanar faydalı qazıntılardan başqa, respublikamızda qiymətli sərvətlərin zəngin ehtiyatı var. Qızıl, mis, alüminium, civə, dəmir, daş duz belə sərvətlərdəndir. Daşkəsən yatağından çıxarılan **filizdən*** cürbəcür metallar əldə edilir. Naftalan nefti müalicəvi əhəmiyyətinə görə də dünyada məşhurdur. Azərbaycanda şəfalı su yataqları da vardır. Bunlar süfrə suları və müalicə əhəmiyyətli sulardır.

Dövlətimiz Azərbaycanın təbii sərvətlərini qorumaq üçün müxtəlif işlər görür. Bu işləri yerinə yetirmək üçün xüsusi dövlət orqanı yaradılmışdır. Bu, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyidir.

* **Filiz** — tərkibində metal və onun birləşmələri olan təbii mineral

Palçıq vulkanlarının sayına görə respublikamızın ərazisi dünyada birinci yeri tutur.

1. Azərbaycanın hansı təbii sərvətləri var?
2. Azərbaycana ən çox şöhrət gətirən hansı faydalı qazıntılardır?
3. Azərbaycan dövləti təbii sərvətləri qorumaq üçün hansı tədbiri görmüşdür?
4. Başqa hansı dərman bitkilərini tanıyırsan?
5. Yeraltı və yerüstü sərvətlərin əhəmiyyəti və onların qorunmasının vacibliyi haqqında fikirlərini yaz.

Ölkəmizin zəngin təbiəti, onun heyvan və bitki aləmi haqqında artıq sənin təsəvvürün var. Ancaq ölkənin insanları onun ən qiymətli sərvəti hesab edilir. Bunun səbəbini bilmək üçün gərək bu mətni diqqətlə oxuyasan.

Müdrəklər deyiblər ki, insan yer üzünün **əsrəfidir***. Bu o deməkdir ki, yer üzündə insan həyatından qiymətli heç nə yoxdur. İnsan təbiətin ən ağıllı varlığıdır. İnsanda nitq, düşüncə, yaradıcılıq qabiliyyəti var. Lakin körpəlikdən insanlardan ayrılıqda böyümüş uşaqda bu keyfiyyətlər olmur. Demək, insanlar **cəm** halında yaşamaladırlar. **Cəmiyyət** belə yaranır.

Cəmiyyətdə yaşayan insanlar müxtəlif münasibətlərlə bir-birinə bağlı olurlar. Çünki insan təhsil almaq, sağlam olmaq, işləmək, istirahət etmək istəyir. O istəyir ki, hüquqları qorunsun, bolluq şəraitində yaşasın. Bu məqsədlər insanları bir-birinə yaxınlaşdırır. Dövlət insanların yaxşı yaşaması, hüquqlarının müdafiəsi üçün müxtəlif təşkilatlar yaradır.

Azərbaycanda insan hüquqlarını qoruyan dövlət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatlardan biri də Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsidir. Bu təşkilatın əsas fəaliyyəti uşaq və qadın hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir.

Dövlət ailəni qorumağa, onu firavan yaşatmağa çalışır. Ailə müqəddəsdir. Cəmiyyətin üzvləri ailələrdə yaşayırlar. Cəmiyyətin gələcəyi olan uşaqlar da ailələrdə yetişir.

şəkil 1. İstirahət hüququ

* Əsrəf – ən əziz, çox hörmətli

şəkil 2. Təhsil hüququ

şəkil 3. Əmək hüququ

Uşaqlara qayğı onların hüquqlarının müdafiəsindən başlayır. Ona görə də uşaqların sağlam olmaq, təhsil almaq, müdafiə olunmaq, cəmiyyətin həyatında iştirak etmək kimi hüquqları dövlət tərəfindən qorunur. Azərbaycan dövləti uşaqların hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq sənədləri də imzalamışdır.

İrqiindən, milli mənsubiyyətindən, cinsindən, dinindən, hansı dildə danışmasından asılı olmayaraq, bütün vətəndaşları ölkənin ən böyük sərvətidir. Çünki cəmiyyətin inkişafı insanların inkişafı ilə sıx əlaqədərdir. Vətəndaşları sağlam, təhsilli, qabiliyyətli olarsa, ölkə sürətlə inkişaf edər. Ona görə də dövlət hər bir vətəndaşın sağlam və təhsilli olmasına, yaxşı yaşamasına çalışır.

Təbii sərvətlərdən ölkənin inkişafı üçün istifadə edən insandır. Bu sərvətləri qoruyan da insandır. Öz elmi, mədəniyyəti ilə ölkəni irəli aparan da insandır.

1. Cəmiyyət nədir?
2. Ölkəmizdə insanların hüquqlarının müdafiəsi haqqında danış.
3. Təhsil hüququ yalnız uşaqlara aiddirmi? Nə üçün belə hesab edirsən?
4. Uşaqların sağlamlığının və təhsilinin qayğısına qalmaq nə üçün vacibdir?
5. Cəmiyyətin inkişafında dövlətin rolu nədən ibarətdir?
6. Nə üçün hər bir dövlət vətəndaşlarının inkişafına xüsusi diqqət göstərməyə çalışır?
7. Necə işçilər cəmiyyətə daha çox xeyir verir? Fikrini əsaslandır.

Xalqın milli mətbəxi onun məişət mədəniyyətindən xəbər verir. Çünki yemək bişirmək zövq, bacarıq və ənənə tələb edir. Azərbaycan mətbəxində bunların hamısı var. Bu mətni oxuduqca sən özün də buna əmin olacaqsan.

Hər bir xalqın öz milli yeməkləri var. Azərbaycan mətbəxi də öz dadlı yeməkləri ilə sevilir. Müxtəlif xalqların milli mətbəxlərinin formalaşmasında onların yaşadıkları şəraitin böyük rolu olur. Azərbaycanda doqquz iqlim tipi var. Deməli, doqquz iqlimdə yetişən meyvə-tərəvəzin, ədviyyatın hamısı Azərbaycanda var. Milli mətbəximizin belə zəngin olmasına bu amil də təsir etmişdir. Azərbaycan mətbəxində yeməklərin, demək olar ki, hamısı kərə yağı ilə hazırlanır.

plov

yarpaq dolması

küftə

qutab

düşbərə

şışkabab

qarpız mürəbbəsi

fındıqlı rulet

qızılgül şərbəti

şəkil 1. Milli mətbəximiz

Azərbaycanlılar xəmir və ət xörəklərini həmişə xoşlamışlar. Əriştə, xingəl, umac, xəşil, quymaq xəmir xörəkləridir. Çünki bu xörəkləri bişirmək üçün əsas ərzaq undur. Xəmir xörəklərini soyuq havalarda daha çox bişirirlər. Bu xörəklər çox doyumlu olur və bədənə istilik verir. Ona görə də soyuqdəyməsi olan adama xəmir xörəyi yeməyi məsləhət görürlər.

Dolma, bozbaş, küftə, soyutma, qovurma, kabab, piti və s. isə ət yeməkləridir. Mətbəximizdə quş və balıq ətindən hazırlanan çox növdə xörək var.

Azərbaycanda dolmanın və kababın da çoxlu növü vardır. Yayda süfrədə müxtəlif göyerti, təzə xiyar, pomidor, qışda isə duza və sirkəyə qoyulmuş tərəvəz olur.

Azərbaycanlılar plovu çox sevirlər. Mətbəximizdə plovun ıçırtmaplov, fisincanplov, toyuqplov, səbziplov və başqa ləzzətli növləri bişirilir. Əziz qonaq üçün plov bişirmək lap keçmişdən adətdir. Hətta el arasında deyirlər ki, plov xörəklərin şahıdır.

Azərbaycanda əsas yeməyi gətirməzdən əvvəl qonağa çay vermək adətdir. Çay süfrəsində masa arxasındakı insanlar bir-biri ilə hal-əhval tutur, xoş ünsiyyət yaradırlar.

Azərbaycan mətbəxində şirin xörəklərdən də istifadə olunur. Firni, sucuq, quymaq şirin xörəklərdir.

Azərbaycan şirniyyatlarının da çeşidi çox zəngindir. Müxtəlif halva növlərimiz var. Səməni halvası, Şəki halvası, tər halva, nişasta halvası və s. halvalar Azərbaycana gələn bütün qonaqların xoşuna gəlir. Şəki halvası nəinki Azərbaycanda, hətta ölkəmizdən kənarda da məşhurdur.

Azərbaycan mətbəxində müxtəlif şərbətlər də hazırlanır. Şərbətlərin hazırlanmasında limon, reyhan, nanə və başqa bitkilərdən istifadə olunur.

Hər gün nə yeyiriksə-yeyək, süfrəmizdə mütləq çörək olur. Azərbaycanlılar çörəyi çox sevirlər və ona müqəddəs münasibət bəsləyirlər.

Nə qədər dadlı, faydalı olursa-olsun heç bir yeməyi çox yemək olmaz. Bu, həzm sisteminin pozulması və artıq çəkinin yaranması ilə nəticələnə bilər. Ona görə də süfrədən tam doymadan qalmaq lazımdır.

1. Xalqların mətbəxi nə üçün müxtəlif olur?
2. Azərbaycan mətbəxi nə üçün zəngindir?
3. Milli mətbəximizin hansı xəmir xörəklərini tanıyırsan?
4. Çay süfrəsi düzəldərkən ora nələr qoymaq lazımdır?
5. Daha hansı Azərbaycan şirniyyatlarını tanıyırsan?
6. Şəkillərdəki yeməklərin hər birinin hazırlanmasında hansı ərzaqlardan istifadə edildiyini söylə.

Hansı bayramlarımız var? Bu bayramlar necə yaranmışdır? Yəqin ki, bu haqda artıq müəyyən məlumatın var. Bu mətni oxusan, məlumatlarını bir qədər də artırabilirsən.

Bayramlarımız — bizim milli dəyərlərimizdir. Azərbaycan xalqının ən çox sevdiyi milli bayram Novruz bayramıdır. Novruz bayramını biz 20—24 martda qeyd edirik. Bu bayramın tarixi Azərbaycan xalqının tarixi qədər qədimdir. Yazın gəlişi, torpağın oyanması ilə bağlı olan bu bayramda səməni göyərdilir. Novruzda yumurta boyamaq, su üstündən tullanmaq, tonqal qalamaq, oddan atılmaq və başqa adətlər yüz illərdir ki, unudulmur. Novruz mehribanlıq, bərəkət bayramıdır.

şəkil 1. Novruz adətləri

şəkil 2. Mühəribə veteranları ilə görüşdə

Hər il 9 Mayda sinfimizin uşaqları müharibə veteranları ilə görüşür, onları təbrik edirlər. Bu artıq ənənə halına almışdır. 1-ci sinifdən başlayaraq biz 9 May — Faşizm üzərində Qələbə Günü'nü belə qeyd edirik.

28 May Azərbaycan Respublikasının əziz bayramıdır. Çünki 1918-ci ilin həmin günündə Azərbaycan Demokratik Respublikası öz varlığını dünyaya bəyan etmişdir. Respublikamızın yaşı da həmin ildən hesablanır.

15 iyun — Azərbaycan Milli Qurtuluş Günü, 26 iyun — Azərbaycan Respublikası

Silahlı Qüvvələri Günü də bizim üçün çox önəmlidir. Çünki onların ikisi də müstəqilliyimizin qorunması ilə bağlı olan bayramlardır.

şəkil 3. Hərbi parad

şəkil 4. Azərbaycan Respublikasının
Dövlət Bayrağı meydanı

9 Noyabr — Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı Günüdür. Azərbaycan dövlətinin rəmzi olan üçrəngli milli bayrağımızın təsdiq edildiyi gündür.

31 Dekabr — Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günüdür. Bu bayram ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1991-ci ildə elan olunmuşdur. O çox istəyirdi ki, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycanın mənafeyi naminə birləşsinlər.

Ölkəmizdə 8 Mart Beynəlxalq Qadınlar Günü, müsəlmanların müqəddəs Ramazan və Qurban bayramları da qeyd olunur. Bayram günləri qeyri-iş günləridir.

Biz 18 oktyabrda Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi Günü, 12 noyabrda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Günü, 17 noyabrda Milli Dirçəliş Günü də qeyd edirik. Bunlar əlamətdar günlərdir.

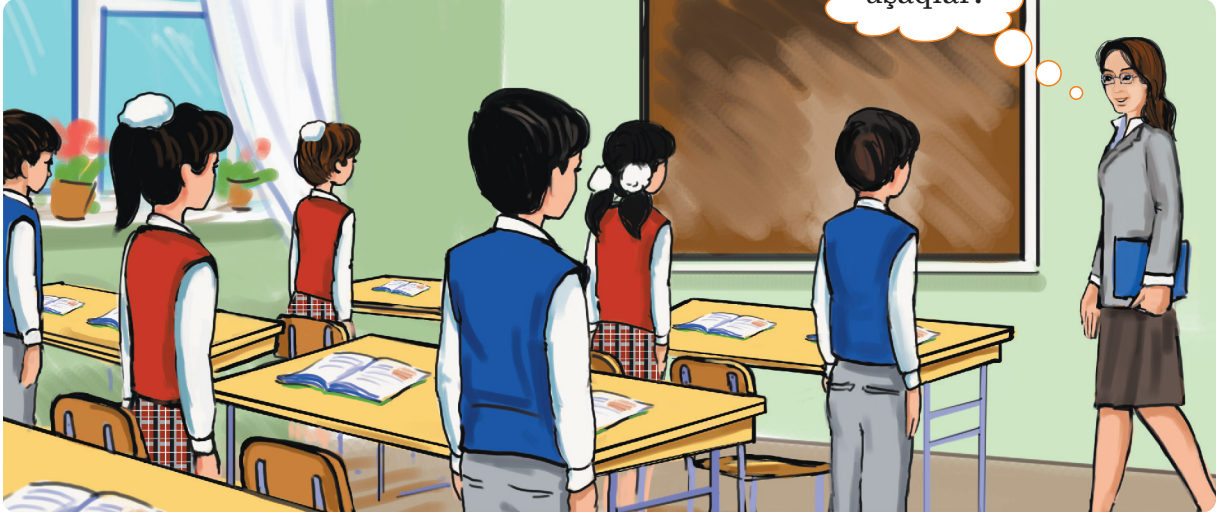
Bayram günlərindən fərqli olaraq, əlamətdar günlər iş günləridir. Bayramlarımız və əlamətdar günlərimiz bir xalq kimi, müstəqil respublika kimi var olmağımızın təəcəssümüdür. Bəzi bayramlar və əlamətdar günlər cəmiyyətin müəyyən hissəsi ilə bağlı olur. Məsələn, 8 Mart Beynəlxalq Qadınlar Günü qadınların bayramıdır. 1 iyun Uşaqları Beynəlxalq Müdafiə Günü uşaqlara aid əlamətdar gündür. Amma bunlar bütün cəmiyyət tərəfindən qeyd olunur.

Ailədaxili əlamətdar günlər də var. Bizim ailə daxilində, dostlarımızla qeyd etdiyimiz ad günləri belə əlamətdar günlərdəndir.

1. 9 Mayda nə üçün müharibə veteranlarını xüsusi təbrik edirlər?
2. Azərbaycanda hansı əlamətdar günlər qeyd olunur?
3. Bayramlar əlamətdar günlərdən nə ilə fərqlənir?
4. Əlamətdar günlər haqqında bildiklərini danış, yaxud yaz.
5. Şəkil 4 üzrə Azərbaycan Respublikasının

Dövlət Bayrağı meydanının əzəmətini təsvir edən esse yaz.

şəkil 1. Salam, müəllim!

Müəllimimiz sinfə girəndə hamımız ayağa qalxırıq. Bu, məktəb qaydalarından biridir. Uşaqlardan heç biri bu qaydanı pozmur. Çünki böyüklər gələndə ayağa qalxmaq hörmət və ehtiram əlamətidir.

Biz məktəbdə, evdə, həyətdə və digər yerlərdə bir çox qaydalara əməl edirik. Qaydalara əməl etməyin bizə nə xeyri var? Qaydanı pozmaq nə üçün pisdır? Sualların cavabını bilmək sən üçün də faydalıdır. Bu suallara cavab tapmaq üçün isə aşağıdakı mətni oxuya bilərsiniz.

Hər bir məktəbin, hətta sinfin də öz qaydaları olur. Şagirdlər isə bu qaydalara əməl etməyə borcludurlar. Məktəbdə müəllimlərin də əməl etməli olduğu qaydalar var.

Qaydaları insanlar özləri yaradırlar. Qaydalar insanların həyatını asanlaşdırır. Məsələn, məktəb qaydalarına əməl olunması nizam-intizam yaradır. Bu isə təhsilin keyfiyyətinə yaxşı təsir edir. Ona görə də bütün insanlar yaşadıkları, işlədikləri və təhsil aldıkları yerlərdə qoyulmuş qaydalara əməl edirlər. Qaydalara əməl olunması insanlar arasındakı münasibətlərə də təsir göstərir. Qaydalara məhəl qoymayan şagirdlərin hərəkətləri müəllimlərin və şagird yoldaşlarının narazılığına səbəb olur.

Evdəki qaydalara əməl etmək ailə üzvləri arasında qarşılıqlı hörməti və səmimiyyəti qorumağa kömək edir. Ümumi həyətdə qoyulmuş qaydalara əməl edəndə həyətdə səlqə-sahmanı qorumaq asan olur. Qaydalara hörmət edən, onları heç vaxt pozmayan insanlara bütün qonşular hörmət edirlər.

şəkil 2. Buyurun, əyləşin!

İnsanlar qanunlara da əməl edirlər. Fərq yalnız ondadır ki, qanunu pozan məhkəməyə verilir və cəzalandırılır. Qaydanı pozanlar isə qanunla cəzalandırılmaz. Qaydanı pozanlar ətrafdakı insanlar tərəfindən qınanırlar. Bəzi hallarda qaydaların pozulmasına görə pul cərimələri nəzərdə tutulur. Lakin özünə və ətrafındakılara hörmət edən insan qaydaları heç vaxt pozmur.

İnsan getdiyi hər yerdə qaydalara əməl etməlidir. Bunun üçün həmişə diqqətli olmaq, qaydaları öyrənmək və pozmamaya çalışmaq lazımdır.

Azərbaycan xalqı öz qonaqpərvərliyi, sadəliyi, təvazökarlığı, sülhsevərliyi ilə tanınır. Xalqımızın bu xüsusiyyətlərini ölkəmizə gələn bütün qonaqlar hiss edir və yüksək mənəvi keyfiyyətlər kimi qiymətləndirirlər. Biz bu keyfiyyətlərimizi qorumalı, getdiyimiz hər yerdə xalqımızı layiqincə təmsil etməyə çalışmalıyıq.

1. İnsanlar qaydaları nə üçün yaradırlar?
2. Məktəbinizin qaydalarını sadala. Bu qaydalar içərisində hansılarına əməl olunmasını daha vacib hesab edirsən?
3. Kinoteatrda, tamaşa salonunda hansı qaydalara əməl etmək lazımdır?
4. Qanunla qaydanın oxşar və fərqli cəhətləri nədir?
5. Kitabxanada vacib hesab etdiyin davranış qaydalarını tərtib et.

Müharibədə insanlar yaxınlarını, doğmalarını itirirlər. Tarixi abidələr, sənət əsərləri məhv edilir. Müharibənin başqa mənfi təsirləri də var. Bunlardan biri də psixoloji təsirdir. Aşağıdakı hekayədə Qarabağ müharibəsinin insanlara mənfi psixoloji təsirindən söz açılır.

Şagirdlərin əl işlərinin sərgisini təşkil etmişdik. Sərgimizə başqa məktəblərdən qonaqlar da gəlmişdi. Sərgidə nümayiş etdirilən əl işləri hamının xoşuna gəldi. Qızlarımızın tikdiyi tikmələri, oğlanlarımızın taxta üzərində oyma işlərini qonaqlar çox bəyəndilər.

Məktəbli qızlardan biri sinif yoldaşımızın sərgiyə qoyduğu tikməyə diqqətlə baxırdı. Rəfiqələri ondan xeyli aralanmışdılar. Qız isə gözlərini tikmədən çəkə bilmirdi. Ona yaxınlaşdıq. Gözləri dolmuşdu. Nə baş verdiyini soruşduq. O bizə öz anası haqqında maraqlı, bir qədər də kədərli əhvalat danışdı. Öyrəndik ki, dəhşətli Xocalı soyqırımını vaxtı onun anasının 12 yaşı varmış. O, tikmə tikməyi sevirmiş. Çox gözəl naxışlar vurmağı bacarırmış. Bir axşam o yenə tikmə tikəndə səs-küy qopur. Göydə işıq saçan güllələr vıyıldayır. Evdə hamı ora-bura vurnuxur, nə edəcəklərini bilmirlər. Bütün ailə üzvləri evdən çıxır, vahimə içərisində qaçan insanlara qoşu-

şəkil 1. Məktəb sərgisində

lurlar. Soyuq qış gecəsində qarlı meşədə güllə yağıışı altında qaçırlar. Həmin gecə çoxlu insan həyatını itirir. Onlar güclə qaçıb canlarını qurtara bilirlər.

Sərgidəki uşaqların bir çoxu qızın ətrafına toplaşmış onun sözünü kəs-mədən sakitcə qulaq asırdılar. Qız dedi ki, həmin yarımçıq tikmə indi də evlərindədir. Ondan çox xoşu gəlir. Naxışları eynilə bu tikmədəki kimidir. Ancaq üstündən xeyli vaxt keçsə də, tikmə hələ də yarımçıqdır. Anası deyir ki, mən çox istəyirəm bu tikməni başa çatdırım, ancaq bacarmıram. Onu əlimə alan kimi o dəhşətli gecə xəyalımda canlanır.

İndi qız tikməni öyrənmək istəyir ki, anasının başladığı işi sona çatdır-sın. Qızın danışdığı əhvalat hamımıza təsir etdi.

Sərgi yaxşı keçdi. Bəzi işləri məktəblilərin əl işlərindən ibarət respublika sərgisinə göndərmək qərara alındı. Sərgidən sonra qonaqlarımızı məktəbin akt zalına dəvət etdik. Məktəbimizin direktoru, müəllimlər çıxış etdilər. Qonaqlardan da danışanlar oldu. Şagirdlərimizi belə gözəl işlər gör-düklərinə görə alqışladılar. Tədbirin sonunda sinif yoldaşımız səhnəyə çıxdı. O, tikməsinə əlində gətirmişdi. Üzünü zalda oturanlara tutub dedi:

– Bu tikməni mən tikmişəm. Bayaq qonağımızın danışdığı əhvalatı eşitdim. Onun xoşladığı naxışlar burada tamamlanıb. Əgər qəbul edirsə, bunu ona bağışlamaq istəyirəm. İstəyirsə, ona tikməni də öyrədərəm.

Hamı əl çaldı. Qonaq qız səhnəyə qalxıb öz təşəkkürünü bildirdi. Tikməni aldı və dedi ki, bu, onun üçün çox qiymətli hədiyyədir. Əgər ona tikməni də öyrətsələr, çox minnətdar olar.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə 26 fevral «Xocalı soyqırımını və milli mətəni günü» elan olunmuşdur.

1. Sərgidəki tikmə qızın diqqətini nə üçün cəlb etdi?
2. Xocalı hadisələri barədə nə bilirsən?
3. Qızın anası tikməni nə üçün tamamlaya bilmirdi?
4. Qız tikməsinə nə üçün qonağa bağışladı?
5. Mətnə təsvir olunan uşaqların mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndir.

«Dəyərlər» deyəndə nələr nəzərdə tutulur? Dəyərləri qorumaq nə üçün vacibdir? Onları necə qorumaq olar? Bu suallara cavab tapmaq üçün mətni diqqətlə oxumaq lazımdır.

Hər bir xalqın mədəni irsi onun sərvətidir. Azərbaycan dövləti də bu dəyərlərin qorunmasına çalışır və bunun üçün tədbirlər görür. Tarixi abidələr dövlət tərəfindən qorunur. Azərbaycanın muğam sənəti bütün dünyada təbliğ olunur. İncəsənət xadimlərimiz beynəlxalq sərgilərdə Azərbaycanı təmsil edirlər.

Dəyərlərin qorunması ümumxalq işidir. Bu o deməkdir ki, xalqın mədəni sərvətini qorumaq həmin xalqa məxsus olan hər kəsin mənəvi borcudur.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin «Bir gəncin manifesti» adlı maraqlı bir əsəri vardır. Əsərdə göstərilir ki, Sona adlı bir qadın pulsuzluq üzündən öz əlləri ilə toxuduğu sevimli xalçasını satmaq qərarına gəlir. Onu büküb bazara aparır. Bazarda hamı xalçanın gözəlliyinə valeh olur. Həmin vaxt bazarda bir əcnəbinin də gözü xalçanı tutur. Pulu çox olduğu üçün heç qiymət barədə çənə-boğaz etmədən Sonanın istədiyi on qızılı verib xalçanı almaq istəyir. Sona əvvəlcə razılaşır. Amma sonra bir anlığa öz sevimli xalçasını uzaq ölkədə, yad bir evdə təsəvvür edir. Daxilindən gələn bir səs sanki onu ayıldır. Bu səs ona deyir ki, sən bu qədər dəyər

şəkil 1. «Bahar nəğməsi».
Rəssam Səttar Bəhlulzadə

şəkil 2. «Dörd fəsil».
Təbriz xalçası

şəkil 3. Möminə xatun türbəsi

şəkil 4. «Üçlük»: tar, kamança və dəf

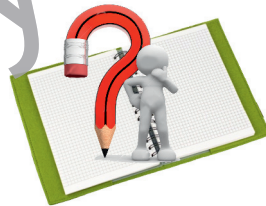
verdiyin xalça yad eldə, özgə əlində olmamalıdır. Bunu düşünəndə əcnəbinin verdiyi on qızıl Sonanın gözündən düşür. O, «satmıram» deyib, xalçanı yığışdırır.

Əcnəbi xalça üçün verəcəyi pulu on beş qızıla, hətta yüz qızıla qaldırır. Amma Sona xalçanı satmaqdan imtina edir.

Sona nə üçün belə etdi? Axı o, pula ehtiyacı olan yoxsul bir qadın idi. Sona dərk etdi ki, bu xalçanı əcnəbiyə satmaq olmaz. Çünki bu xalça təkcə onun deyil, Azərbaycan xalqının sərvətidir.

Tarixi abidələr, gözəl binalar, dəyərli rəsm və musiqi əsərləri xalqın sərvəti sayılır. Bu gün Azərbaycan xalqı öz folkloru ilə, muğam sənəti ilə, tarixi memarlıq abidələri ilə fəxr edir. Hər bir xalq özünə məxsus olan dəyərləri qorunmalıdır ki, gələcək nəsillər ona baxıb qürur duysunlar.

1. Xalqın mənəvi sərvətlərinə nələr daxildir?
2. «Bir gəncin manifesti» kimin əsəridir?
3. Sona xalçasını nə üçün satmadı?
4. Sonanın xalçanı satmaması ilə xalqın dəyərlərinin qorunmasının nə əlaqəsi var?
5. Dəyərlərə laqeyd münasibəti xalqa xəyanət kimi qiymətləndirmək olarmı? Fikrini əsaslandır.
6. Venn diaqramında maddi və mənəvi dəyərləri müqayisə et.

Din nədir? Müasir dövrdə geniş yayılmış dinlər hansılardır? Onlar bir-birindən nə ilə fərqlənir? Bəs onları yaxınlaşdıran nədir? Sənin bunları bilməyində fayda var. Ona görə ki... Ardını mətndən oxusan, yaxşı olar.

İnsanlar lap qədim zamanlardan dinlərə etiqad edirlər. Onlar vəfat edən insanları iri küplərdə dəfn edirdilər. Onun yanına yemək, qab-qacaq, silahlar, geyim və bəzək əşyaları qoyurdular. Qədim insanlar inanırdılar ki, yaşadıkları dünyadan savayı, başqa bir dünya da vardır. Sonralar bu inamın əsasında müxtəlif dinlər yarandı.

Uzaq keçmişdə Azərbaycanın ərazisində zərdüştilik adlanan din yayılmışdı. Bu dinə etiqad edən insanlar inanırdılar ki, onların həyatını iki qüvvə — Xeyir və Şər qüvvələri idarə edir. Xeyir və Şər arasında daim mübarizə gedir. Xeyir həmişə Şərə qalib gəlir.

Müasir dövrdə dünya əhalisinin çoxu təkallahlı dinlərə etiqad edir. Yəhudilik, xristianlıq və islam dini təkallahlı dinlərdir. Təkallahlı dinlərə görə yerin, göyün, **kainatın***, yer üzündəki bütün insanların yalnız bir Yaradanı var.

Yəhudilik dininin peyğəmbəri Musa, xristianlığın peyğəmbəri İsa, islamın peyğəmbəri Məhəmməddir. Bu təkallahlı dinlərin müqəddəs kitabları vardır. Allah tərəfindən göndərildiyi üçün bu kitablara səmavi kitablار deyirlər. «Zəbur», «Tövrat», «İncil» və «Qurani-Kərim» səmavi kitablardır.

Yəhudi, xristian və müsəlman **möminlər*** inanırlar ki, hər insan öz əməlinin bəhrəsini görür.

* **Kainat** — aləm, kosmos

* **Mömin** — dindar insan

şəkil 1. Xristianların ibadətghahı

şəkil 2. Yəhudilərin ibadətghahı

Haqqında danışdığımız dinlər insanı yaxşı əməllərə, təmizliyə, xeyirə səsləyir. İnsanları bir-birinə düşmən yox, dost edir. Onları böyüyə hörmət etməyə, kiçiklərə, xəstələrə qarşı mərhəmətli olmağa çağırır. Ona görə də bu dinlər əsrlər boyu öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

İslam dininin müqəddəs kitabında isə yazılıb: «Yaxşılıq da etsəniz, özünüzmə etmiş olursunuz, pislik də». Yaxud da «Doğru yol tutan yalnız özünə xeyir, haqq yoldan azan da ancaq özünə zərər edir».

Dünyada insanlar təkallahlı dinlərdən qeyri dinlərə də etiqad edirlər. Bu dinlərin nə Allah tərəfindən göndərilmiş kitabı, nə də peyğəmbərləri var. Ancaq bu dinlərdə də təkallahlı dinlərlə üst-üstə düşən fikirlər çoxdur. Buddizm təliminə görə, hər bir insan öz əməllərinin əvəzini mütləq alacaq. Yaxşı əməlinə görə mükafatlanacaq, pis əməlinə görə isə cəzalanacaq. Ona görə də insan pislikdən çəkinməli, şərddən uzaqlaşmalıdır.

Bu fikir Hindistanda geniş yayılmış hinduizm dinində də var. Hinduizm dininə görə insanın əməlləri necədirsə, onun özü də elədir. Yaxşı əməllər sahibi yaxşı adamdır. Pis əməllər sahibi pis adamdır.

şəkil 3. Müsəlmanların ibadətگاهی

«Qurani-Kərim»də göstərilir ki, dində məcburiyyət yoxdur.

1. Dinin yaranmasının əsasında insanların hansı inamı dayanırdı?
2. Zərdüştdininə etiqad edənlər nəyə inanırdılar?
3. Təkallahlı dinlərin ümumi cəhəti nədir?
4. Səncə, həqiqi dindar başqa dinlərə etiqad edənlərə necə münasibət bəsləyir?
5. İslam, xristianlıq və yəhudi dinlərinin təbliğ etdiyi ortaq dəyərlər hansılardır?
6. «Din insanın mənəviyyatına təsir edir» adlı kiçik inşa yaz.

Xeyriyyəçilik nədir? Bunu nə üçün yüksək mənəvi keyfiyyət hesab edirlər? Sən də böyüyəndə xeyriyyəçi olmaq istəyərsənmi? Suallara yəqin ki, cavabın var. Amma mətni diqqətlə oxusan, böyük xeyriyyəçinin həyatı ilə bağlı maraqlı məlumatlar öyrənərsən.

şəkil 1. Hacı Zeynalabdin Tağıyev

Bir ailədə insanlar bir-birinə kömək edirsə, onlar çətinliklərin öhdəsindən asanlıqla gəlir, işlərində uğur qazanırlar.

Ölkələr də ailələr kimidir: onun vətəndaşları bir-birinə kömək edirsə, belə ölkədə yaşamaq hamıya xoş olur.

Vətəninin tərəqqisinə çalışan xeyirxah, dürüst insanlar millətindən, dinindən asılı olmayaraq hamı üçün nümunədirlər. Hər bir ölkənin tarixində belə xeyriyyəçi insanlar var. Dünyasını dəyişəndən sonra da onların xatirəsi mənsub olduqları xalqın yaddaşında əbədi yaşayır.

Zeynalabdinin atası başmaqçı idi. Bu peşəsi ilə pul qazanıb ailəsini dolandırırırdı. O həmişə kiçik oğlu Zeynalabdinə deyirdi ki, oğlum, zəhmətdən qorxma, çalış heç vaxt özgəyə möhtac olmayasan. Atasından tez-tez eşitdiyi bu sözlər Zeynalabdinin qəlbində günbəgün özünə daha artıq yer eləyirdi. O istəyirdi ki, işləyib ailəni saxlamaqda atasına kömək etsin. 10 yaşına çatanda Zeynalabdin atasından xahiş elədi ki, onu bir işə qoysun. Atasını onu bir bənnanın yanına şagird qoydu. Balaca Zeynalabdin bənnə üçün palçıq daşıyır və hər gün 6 qəpik pul qazanırdı.

O, ilk qazancını gətirib atasına verdi. Atasını bu pula pendir və çörək aldı, sonra əllərini açıb Allaha dua etdi: «Pərvərdigara, çox şükür ki, oğlumun qazancını yeyirəm». Bu sözlər Zeynalabdinə çox təsir etdi. O daha artıq zəhmətə qatlaşdı. 12 yaşında daş yonmağa, 15 yaşında bənnalıq etməyə başladı. Pul toplayıb neft işləri ilə məşğul oldu. Qazancı gündən-günə artdı. Ölkəsinin ən varlı insanların birinə çevrildi. Amma o, yoxsulları, yetim və acıları unutmadı. Çox sayda imkansız uşağın təhsil haqqını verib, onları oxutdu. Məktəblərə yardım etdi. Bakıda ilk sənət məktəbini açdı. Qubadan Bakıya su kəməri çəkirdi. Mərdəkanda elektrikle işləyən dəyirman tikdirdi. Bu, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin millətimiz üçün gördüyü işlərin yalnız bir qismidir. Onun Azərbaycan xalqı qarşısında ən böyük xidmətlə-

rindən biri qızları təhsilə cəlb etməsidir. «Anaları savadsız olan xalq kordur», – deyən Hacı qızların oxuması üçün çox çalışdı. Bu arzusunu həyata keçirmək üçün Hacı çox əziyyət çəkmişdi. O dövrün qara fikirli insanların buna görə onu, hətta öldürmək də istəmişdilər. Onun müsəlman qızlar üçün açdığı məktəbə ilk dəfə 58 nəfər qız qəbul olunmuşdu. Onlardan 35 nəfəri pulsuz təhsil alırdı.

şəkil 2. Qız məktəbində dərs zamanı

Balaca olanda Zeynalabdinin arzusu ailəsinə kömək etmək idi. O böyüdükcə arzusu da böyüdü, vətəninə, soydaşlarına, bir sözlə, ehtiyacı olan hər kəsə kömək etmək istəyinə çevrildi.

O vaxtdan 100 ildən çox keçib. İndi biz müstəqil Azərbaycan Respublikasında yaşayırıq. Dövlətimiz uşaqların hüquqlarını qoruyur. Ölkəmizdə kiçikyaşlı uşaqların işləməsi qanunla qadağan olunub. İndi bizim vəzifəmiz Azərbaycana layiq vətəndaşlar kimi böyümək, vətəni, milləti Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimi ürəkdən sevməkdir.

1. Hansı insanların xatirəsi öziz tutulur?
2. Hacı Zeynalabdin Tağıyev kim idi?
3. Kiçik Zeynalabdin nə üçün işləmək istəyirdi?
4. Hacı Zeynalabdin Tağıyev varlandıqdan sonra hansı xeyirxah işləri gördü?
5. «Mən xeyriyyəçi olsaydım...» adlı esse yaz.

Ailə büdcəsi nədir? O necə formalaşır? Ailənin üzvləri bu işdə necə iştirak edirlər? «Gəlir» və «xərc» nə deməkdir? Mətni diqqətlə oxu. Bu suallarla bağlı özün nəticə çıxara bilərsən.

Sənə bir oğlanın başına gəlmiş əhvalatı danışacağam.

Bu oğlanın iki qardaşı var. Hər gün səhər məktəbə gələndə atası onlara cibxərcliyi verirdi. Qardaşları verilən pulu alıb atalarına təşəkkür edirdilər. Bu oğlan isə həmişə pulun azlığından şikayətlənirdi.

Bir gün səhər ata oğlana qardaşlarından artıq pul verdi. Oğlan çox sevindi. Elə həmin gün pulu son qəpiyinə qədər xərclədi.

Səhəri gün ata yenə ona qardaşlarından çox pul verdi. Qardaşlar buna təəccüb etdilər. Amma atalarından heç nə soruşmayıb işin sonunu gözlədilər. Oğlan hər gün qardaşlarından çox pul alır, hamısını da bir gündə xərcləyirdi. Həftə başa çatdı.

Bazar ertəsi ata qardaşlara cibxərcliyi verdi, oğlana isə vermədi.

Oğlan da elə bildi ki, atası ona pul verməyi unudub. Ona görə də dedi:

— Ata, mənim cibxərcliyimi verməyi unutdun.

Ata cavabında:

— Xeyr, oğlum, mən sənin cibxərcliyini vermişəm, sən unutmusan, — dedi.

Oğlan əllərini və ciblərini göstərdi, dedi ki, görürsənmi, əllərim də, ciblərim də boşdur. Qardaşlarıma pul verdin, amma mənə vermədin.

Ata gülümsəyib dedi:

— Vermişəm, oğlum. Mən ailə büdcəmizə görə sizə həftə ərzində yalnız bu qədər pul verə bilərəm. Amma sənin narazılığını nəzərə alıb ikihəftəlik

cibxərcliyini bir həftədə verdim. Əgər düzgün xərcləsəydin, indi puluz qalmazdın.

Oğlan başa düşdü ki, növbəti bir həftədə atasından cibxərcliyi istəməməlidir. Çünki artıq bu həftə üçün ona düşən pulu xərcləyib.

Onların söhbətini dinləyən böyük qardaş dedi:

— Mən cibxərcliyimi qənaətlə xərcləyirəm. Ona görə də indi bir qədər pulum var. Bu həftə sənin cibxərcliyini mən verəcəyəm. Oğlan çox utandı. O, qardaşına təşəkkür etdi. Bu hadisədən

şəkil 1. Qardaşlar

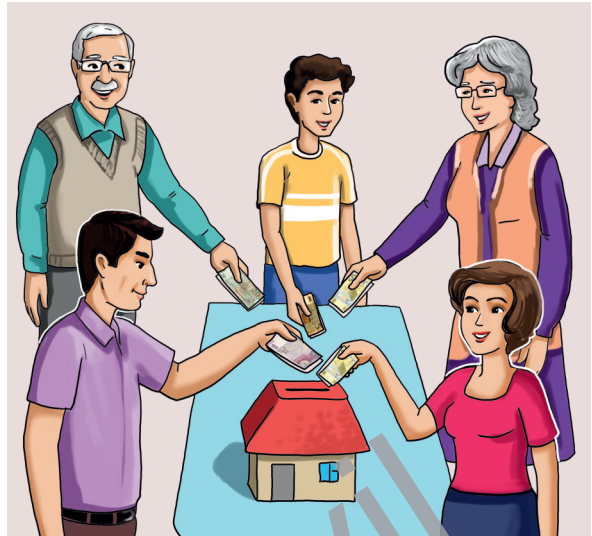
sonra atasından pul alanda heç vaxt azlığından şikayətlənmirdi. Başa düşmüşdü ki, az-çoxluğundan asılı olmayaraq, verilən cibxərcliyini düzgün xərcləmək lazımdır.

Validəynlər çalışırlar ki, uşaqlarının bütün arzularını yerinə yetirsinlər. Amma, bəzən ailənin gəlirləri uşaqların istədiyi hər şeyi almağa imkan vermir. Ona görə də valideynləri onların istədiyi hər şeyi ala bilməyəndə uşaqlar onlardan inciməməlidirlər.

Hər bir ailənin öz büdcəsi olur. Bəs **ailənin büdcəsi** necə formalaşır?

Ata-ana, nənə-baba və iki uşaqdan ibarət bir ailə götürək. Bu ailədə ata yazıçıdır. O, əsərlər yazır və nəşriyyata təqdim edir. Nəşriyyat bu əsərləri çap edib əvəzində ataya **qonorar**, yəni zəhmət haqqı verir. Ana müəllimdir. Məktəbdə işləyir və aylıq **maaş** alır. Baba və nənə isə işləmirlər. Onlar **əmək pensiyası** alırlar. Uşaqlardan oğlan universitet tələbəsidir. Yaxşı oxuyur və buna görə **təqaüd** alır. Qız isə məktəblidir. Onun heç bir gəliri yoxdur. Bu ailədə hamının gəlirləri bir yere toplanıb ailənin büdcəsini yaradır. Ailə büdcəsinə toplanan pul ailənin ehtiyaclarına xərclənir. Ailənin başçısı bu xərclərin gəlirdən çox olmasına çalışır.

Gəlir xərcdən artıq olanda yığım, yeni ailənin pul ehtiyatı yaranır. Bu pulu da başqa ehtiyaclara sərf etmək və daha yaxşı yaşamaq mümkündür.

şəkil 2. Ailə büdcəsi

1. Hekayədə ata uşaqlara verdiyi cibxərcliyinin məbləğini nə üçün artırma bilmirdi?
2. Ailənin xərcləri onun gəlirini översə, nə baş verər?
3. Ailə üzvlərinin başqa hansı gəlirləri ola bilər?
4. Ailənin hansı ehtiyacları olur?
5. Sənə verilən cibxərcliyini necə bölüşdürürsən?
6. a) Ailənin bir həftəlik zəruri ehtiyaclarını müəyyən edib cədvəldə qruplaşdır.
b) Bunun üçün lazım olan pulu hesabla.

«Salam». Su kimi, çörək kimi bu sözü də hər gün işlədirik. Dünyanın hər yerində belədir. Sanki bunsuz keçinmək mümkün deyil. Hər xalqın öz salamlama qaydası var. Amma hamı salamlaşır. İnsanlar nə üçün salamlashırlar? Bu nəyə lazımdır? Heç bu haqda düşünmüşənmi? Bu mətni oxusan, görəcəksən ki, bu mövzu ətrafında çox maraqlı axtarırlar aparmaq olar.

şəkil 1. Salamlama
üzərinizdə olsun» deməkdir. İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə yazılıb ki, sizə salam verildiyi zaman onu daha gözəl şəkildə alın və ya eynilə sahibinə qaytarın!

Salamlamaq insanlar arasındakı münasibətləri möhkəmləndirən, onları bir-birinə sevdiren ədəb qaydalarından biridir. Salam verməklə insan qarşı tərəfə öz diqqətini, hörmət və saygısını göstərir. Müsəlman ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda salam verərkən «salam əleyküm» cavabında isə «əs-səlamu əleyküm» deyirlər. Bunun da mənası «Allahın sülh və əmin-amanlığı

Avropada və Amerikada

Yaponiyada

Hindistanda

şəkil 2. Salamlama qaydaları

Avropa ölkələrinin əksəriyyətində və Amerikada salamlaşarkən «işlərin necədir», yaxud «necəsən» soruşurlar, cavabı «yaxşı» və ya «normal» olur, çünki «pis» demək ədəbsizlik sayılır.

Hindistanda salamlaşarkən əlləri cütləşdirib sinə qarşısında tuturlar.

Ərəblər əllərini sinələrinin üstünə qoyurlar. Əgər Avropa ölkələrində salamlama çox quru və qısadirsə, ərəb ölkələrində əksinədir. Hal-əhval və ya iş haqqında sorğu-sual sonra yenidən təkrarlana bilər. Həmçinin kənar şəxslərin qadınlara müraciət etməsi və ya görüş üçün əl uzatması ədəbsizlik sayılır.

Çində əl sıxaraq görüşmək ən geniş yayılmış görüşmə qaydasıdır. Çinlilərdən fərqli olan yaponlar əl sıxaraq görüşməyi sevmirlər. Bunun əvəzinə bir-birlərinə baş əyirlər. Salamı almaq üçün həmin qaydada baş əymək lazımdır.

1973-cü ildən başlayaraq hər il noyabrın 21-i Beynəlxalq salamlama günü kimi qeyd olunur. Beynəlxalq salamlama gününün qaydalarına görə, həmin gün hər kəs qarşısına çıxan şəxsə onu tanıyıb-tanımadığından asılı olmayaraq salam verir.

Dünyada iki yüzdən artıq ölkə və hər ölkənin də özünəməxsus adət-ənənələri var. Məsələn, Çində ədəb qaydalarına və adətlərə çox diqqət edirlər. Hədiyyə aparmaq istəsən, nəzərə al ki, ən kiçik ölçülü əşyanı belə iki əllə təqdim etmək lazımdır. Çinlilər, hətta vizit kartını da hörmət əlaməti olaraq iki əllə təqdim edirlər.

Yaponlar çox qonaqpərvərdir. Əgər onlar səni evlərinə dəvət etsələr, çalış gedəsən. Amma evə girəndə ayaqqabılarını çıxarmağı unutma. Yaponlar evə ayaqqabılı girməyi sevmirlər.

Hindistanda inək və meymunlar müqəddəs heyvanlar sayıldığı üçün onları incitmək qadağandır. Bu heyvanları incitsən, hindlilərin qəlbinə toxunmuş olarsan.

Tailandda insanın başına — «ruhun yerləşdiyi yerə» toxunmaq böyük təhqir hesab olunur.

Hər hansı ölkəyə səyahət edərkən orada insanların necə davranmalarına diqqət etmək vacibdir. Bu yolla həmin ölkələrin əhalisi üçün önəmli olan adət-ənənələri öyrənə bilərsən. Belə olan halda sən adətləri pozmaz və insanların rəğbətini qazanarsan. Çünki adət-ənənəsinə hörmət edilməsini hər bir xalq xoşlayır.

1. Səncə, nə üçün avropalılar hal-əhval tutarkən «pisdır» deməyi ədəbsizlik sayırlar?
2. Salamlamaq insanın əhvali-ruhiyyəsinə necə təsir göstərir?
3. Hansı xalqın salamlama qaydası xoşuna gəldi? Nə üçün?
4. Azərbaycanda salamlama qaydalarını göstərən müxtəlif dialoqlar tərtib et.
5. Müxtəlif mənbələrdən dünya xalqlarının ünsiyyət qaydalarına aid məlumatlar topla.

Üçüncü sinfi bitirirsən. Bu il ərzində nəyə nail olmusan?
Gəl bu haqda birlikdə düşünək.

Dərs ili başa çatdı. Üçüncü sinfi bitirdik. Bir az da böyüdük, bilik və bacarıqlarımız bir az da artdı. Sınıf yoldaşlarımızı daha yaxşı tanıdıq. Üç il ərzində hər birimiz öz biliyi, bacarığı ilə sinifdə də, məktəbdə də tanındı. Məktəbin həyatında yaxından iştirak etdik.

Tədbirlərdə bizim də adımız çəkildi, yeni-yeni dostlar qazandıq. İndi nəinki öz məktəbimizdə, hətta başqa məktəblərdə də dostlarımız var.

Ətraf aləm barədə də biliklərimiz çoxaldı. İndi bir çox təbiət hadisəsini izah edə bilirik. Yer kürəsi, onun bitki örtüyü haqqında xeyli məlumat toplamışıq. Heyvanlar aləmi haqqında biliklərimiz daha da zənginləşmişdir.

Vətənimizin tarixi və təbiəti, adət-ənənələrimiz barədə indi daha çox məlumatımız var. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, yeraltı, yerüstü sərvətləri, milli mətbəxi haqqında təsəvvürlərimiz genişlənmişdir.

Bayramlarımız və əlamətdar günlərimiz haqqında öyrənmişik.

Əldə etdiyimiz bilik və bacarıqlar sayəsində biz istər təbiətdə, istərsə də cəmiyyətimizdə baş verən hadisələrə münasibət bildiririk. Başa düşürük ki, biz bu cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvüyük. Bizim vətəndaş hüquqlarımız, uşaq hüquqlarımız var. Bu hüquqlarımız dövlət tərəfindən qorunur. Yəni həyatımız üçün, sağlamlığımız üçün təhlükə yaradan, təhsil almağımıza mane olan, bizim digər hüquqlarımıza toxunan hər bir kəs dövlət tərəfindən cəzalandırılır.

Yaxşı təhsil almağımız üçün dövlətimizin yaratdığı şəraitdən, bizə verilən hüquqlardan istifadə edərək sağlam, ağıllı, bacarıqlı bir şəxsiyyət kimi böyüyə bilərik. Bu zaman həm özümüz üçün, həm də ailəmiz və vətənimiz üçün faydalı işlər görmək olar.

Vətəni sevmək, ona layiq olmaq isə hər bir vətəndaşın borcudur. Azərbaycanı sevmək, onun təbiətini qorumaqdan, azərbaycanlı adını hər şeydən yüksək tutmaqdan başlanır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev həmişə milli mənsubiyyəti ilə fəxr edir, deyirdi: «Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam».

Azərbaycanlı adını həmişə uca tutmaq, onu qorumaq bizim həyat amalımız olmalıdır.

Çalışacağıq ki, yeni bacarıqlara yiyələmək, dərsləkdə öyrəndiklərimizi həyatla əlaqələndirək, biliklərimizi gündəlik həyatımızda tətbiq edək. Çünki «Həyat bilgisi» fənnini biz yalnız sinifdə müəllimdən, dərsləkdən öyrənmirik. Həyat bilgisini biz həm də həyatdan öyrənirik. Müəllimimiz, dərsləyimiz isə bu işdə bizə kömək edir.

**SƏN «HƏYAT BİLGİSİ» FƏNNİNDƏN NƏLƏRİ ÖYRƏNMİSƏN?
BİLİKLƏRİNİ YOXLA**

1. Məktəb nə üçün insanın həyatında mühüm yer tutur?
2. Əsl dost olmaq üçün hansı keyfiyyətlər lazımdır?
3. Payıza nə üçün həm də «Qızıl payız» deyirlər?
4. Fəsillərdəki dəyişikliklər nəyin nəticəsində baş verir?
5. Göyqurşağı nə vaxt görünür?
6. Gigiyena qaydalarına əməl etmək nə üçün vacibdir?
7. Ağcaqanadlar vasitəsilə hansı xəstəlik bir insandan digərinə keçir?
8. Nə üçün balıq əti faydalı qida sayılır?
9. Balıqların tənəffüs orqanı necə adlanır?
10. Suda-quruda yaşayanları başqa cür necə adlandırırlar?
11. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən nədir?
12. Azərbaycan Respublikası nə vaxt yaranmışdır?
13. Atalar sözünü tamamla: «Çörək bol olarsa, basılmaz ...»
14. Xəzərdə təbiətin qorunması üçün nə yaradılmışdır?
15. Azərbaycan ərazisi onların sayına görə dünyada 1-ci yeri tutur. Bunlar nədir?
16. Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü hansı ayda qeyd olunur?
17. Ölkəmizin muzeylərində saxlanılanlar kimə məxsusdur?
18. Xərc gəlirdən çox olarsa, nə baş verər?
19. Cəmiyyət nədir?
20. Ənənə nədir?
21. Xəzər, əslində, nəhəng bir göldür, çünki onun ...
22. Cümləni tamamla: «...1918-ci il mayın 28-də yaranmışdır».

Qarşıdan yay tətili gəlir. Hər kəs tətili harada keçirəcəyini, tətıl vaxtı nə ilə məşğul olacağını indidən planlaşdırır. Sınıf yoldaşlarından bəziləri yay tətılində respublikamızın müxtəlif şəhər və kəndlərində yaşayan qohumlarının qonağı olacaq. Kimisi valideynləri ilə səyahətə gedəcək. Vaxt çox qiymətlidir. Onu faydasız işlərə sərf etmək olmaz. Ona görə də harada olursansa, ol, çalış ki, tətıl boyunca üçüncü sinifdə öyrəndiklərini müşahidələrinlə möhkəmləndirəsən.

şəkil 1. Təbiətin qoynunda

Sən artıq bir çox təbiət hadisələrinin mahiyyətini anlayırsan. «Həyat bilgisi» dərslərində kifayət qədər bitkilər və heyvanlar haqqında biliklər əldə etmişən. Bu biliklərin əsasında yayda özün də çoxlu araşdırmalar apara, bacarıqlara yiyələ-nə bilərsən. Bunun üçün yay tətili boyunca şəhərinizdə, kəndinizdə istirahət edərkən, meşəyə gəzməyə gedərkən müşahidə apar. Gördüklərini yadda saxla, ondan nəticə çıxar.

Yayda parklarda, dirrik və bostanlarda, tarlalarda görülən işlərə fikir ver. Bitki və heyvanları müşahidə et.

Bostan və dirrik bitkilərinə qulluq edərkən bitkilərin suvarılmasını, böyüməsini, çiçəkləməsini və meyvə əmələ gəlməsini diqqətlə izlə.

Hansı bitkilərin çiçəkləri üzərində arıların olduğunu və onları necə tozlandırıdığını müşahidə et. Bostan və dirrikdə əlaq otlarını böyüklərin köməyi ilə müəyyənləşdir.

Bitkilərin üzərindəki həşəratları müşahidə et. Onların hansılarının zərərli olduğunu müəyyən etməyə çalış. Çöldə gəzərkən bitkilərə fikir ver. Onların gövdəsini, yarpaqlarını və köklərini nəzərdən keçir. Bitkilər haqqında öyrəndiklərini xatırla. Hansı bitkinin ot, hansının kol, hansının ağac olduğunu müəyyən et. Meşəyə gedərkən hansı ağacların günəş işığı çox düşən yerlərdə və hansıların kölgəlikdə bitdiyinə diqqət et.

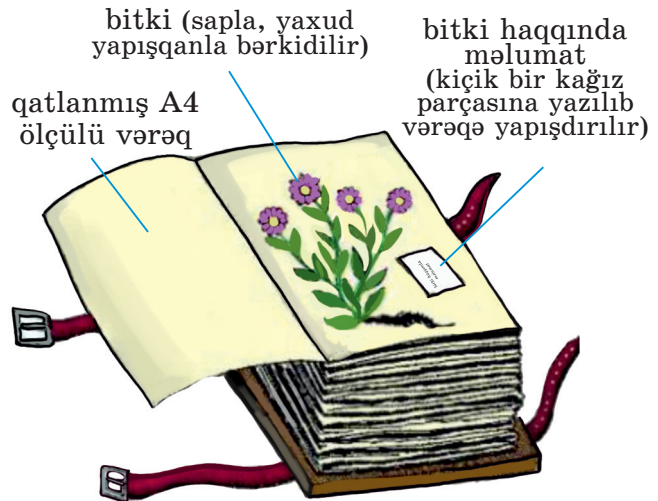
Ağacların gövdəsində bitən göbələkləri müşahidə et. Onların ağaca necə ziyan vurduğunu aydınlaşdır. Öyrəndiyin əlamətlərinə görə yeməli və zəhərli göbələkləri ayırmağa çalış. Yolun tarlaya düşərsə, pambıq kolunu, çay plantasiyasına düşərsə, çay kolunu müşahidə et. Pambıq kolunun çiçəklərinə və qozalarına fikir ver. Çay yarpaqlarına diqqət et. Onlardan hər biri düzəlt.

Yayda alaq otlarını təmizlədikdə və herbari düzəltməyə ehtiyatlı ol. Çünki elə zəhərli bitkilər vardır ki, onlara toxunmaq olmaz.

Su hövzələrində yaşayan canlıları müşahidə et. Suda hansı bitkilərin bitdiyini öyrən. Su bitkilərinin quru bitkilərindən necə fərqləndiyini müşahidə et. Su bitkilərindən də herbari hazırlamağı unutma.

Uzaq ölkələrə səyahətə təyyarə və gəmi ilə get-sən, təhlükəsizliyini qorumaq üçün bu nəqliyyat növlərində də davranış qaydalarını öyrən.

Gəzdiyin ölkələrdə insanların geyim və davranış tərzini, məişətini müşahidə et. Olduğun şəhərlərdə abidələr varsa, onların fotosunu çək. Muzeylərə, tarixi yerlərə getməyə çalış.

şəkil 2. Herbarinin hazırlanması

Uzaq məsafələri tez qət etmək üçün təyyarə ən əlverişli nəqliyyatdır. Lakin səfərlərin təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməməsi təyyarə qəzalarına səbəb ola bilər. Təyyarəyə minərkən mobil telefonları, digər bu tipli texniki vasitələri söndürmək lazımdır. Çünki uçuş müddətində bu vasitələrdən istifadə etmək təyyarənin çox həssas cihazlarının işinə mane ola bilər. Təyyarə havaya qalxmaq üçün hərəkətə gələrkən və enməyə başlayarkən ayaq üstə dayanmaq olmaz. Bu zaman hər bir səfərin öz yerində ayaqlaşmalı və təhlükəsizlik kəmərlərini bağlamalıdır.

Gəmi səyahətləri də təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmasını tələb edir. Gəmidə olan səfərlər göyər-tənin kənarlarına yaxınlaşmamalıdır. Xüsusilə gö-dəkə və təhlükəsizlik kəmərinə istəfə qaydaları barədə təlimatları diqqətlə öyrənməlidir.

Yay aylarında mikroblar sürətlə çoxalır. Qarında ağrı, qusma, bəzən də yüksək temperaturla müşayiət olunan həzm sistemi xəstəlikləri artır. Ona görə də dənizdə, yaxud hovuzda çimərkən çalış ki, ağzına su dolmasın. Əgər dolarsa, bu suyu udma.

Yeyərkən qabığı soyula bilən meyvə-tərəvəzi soy. Soyulmayanları isə yaxşı yu. Yeməkdən əvvəl və sonra əllərini yu. Üzərinə milçəklər qonmuş qidalara yemə.

Yaddan çıxarma ki, yay fəslində ağcaqanadlar vasitəsilə keçən malyariya xəstəliyi yayıla bilər. Yayda ağcaqanad çox olur. Axşam saatlarında ağcaqanadlar xüsusilə fəallaşır. Belə vaxtlarda ağcaqanad sancmasından qorunmaq üçün qapı və pəncərələri qoruyucu torlarla örtülmüş otaqlarda olmaq məsləhətdir.

**Artıq dərs ili başa çatır, biz səninlə xudahafiz-
l  irik. Sənə gözəl yay istirahati v  böyük
uğurlar arzu edirik!**

*G l r Ələkbər qızı Mehdiyeva
F r ngiz H bil qızı Bayramova*

HƏYAT BÖLGÜSÜ

*( mumt hsil məktəblərinin 3-c  sinfi üçün
«Həyat bilgisi» fənni üzrə d rsl k)*

Bakı, «Aspoliqraf», 2016.